

A lakásügy mint közgazdasági és szociális probléma.

(Szerző felolvasta a *Társadalomtudományi Társaságnak* folyó évi május hó 14-iki ülésén.)

Nem szándékunk ezzel a tanulmánnyal szaporítani azoknak a nagyszámú cikkeknek seregét, amelyek mostanában a budapesti lakásnyomort ismertetik, avagy praktikus tanácsokat adnak a lakásépítés szervezésére vagy finanszírozására. *Célunk: a lakáskérdést Magyarország általános közgazdasági viszonyainak keretében tárgyalni*: nem mint speciálisan budapesti kérdést és nem olyan kérdés gyanánt, amelyet helyi intézkedésekkel meg lehet oldani.

A lakásnyomorúság nem speciális budapesti jelenség. *Lakás-hiány, drága, rossz és túlzásúfolt lakások jellemzik egész Magyarországot*. De a falvakban senki sem látja, senki sem törődik a lakásnyomorúsággal. Senki sem keresi, hogy a baromfi, sőt némely helyen a borjú és a kis malac is benn lakik a lakásban a zselléreknel, gazdasági cselédeknel: hogy a cselédlakásokban régen általános szokás volt két családot szállásolni el egy szobába és négy családnak adni egy konyhát.¹ Sajnos, a vidék lakásvizonyairól semmilyen rendszeres feldolgozás nem jelent meg. De némi képet nyerünk a népszámlálási statisztikának abból az adatából, hogy Magyarország összes házai közül *1910-ben 32,6% épült tisztán sárból vagy vályogból*, további 17,9%-nak csak az alapja volt kőből vagy téglából, 28,2%-nak a fala pedig fából készült; hogy 38,5%-nak nád- vagy zsupfedele van.² Ami a lakásokat illeti, 1910-ben az összes lakások 25 százaléka „gazdasági épülettel összeépített lakóház vagy cselédlak”³: 100 lakásra csak 83 konyha jut, vagyis minden ötödik lakásnak nincs külön konyhája.⁴ Nincs róla adat, de bizonyos, hogy paliozott lakószobája és konyhája a falvakban és vidéki városokban csak a vagyonosoknak van: a rendes

¹ Az 1907. évi XLV. te. 29. §-a megparancsolja, hogy a törvény életbelépése után minden családos cselédnek külön szoba és külön kamra jár: külön konyha tehát nem! De 10 évi határidőt engedélyez a gazdáknak a törvény végrehajtására. A törvényt persze nem hajtották végre: múlt évben kérelmezte az Omge „e határidőnek a háborús viszonyokra és építkezési nehézségekre való tekintettel méltányos kitolását”. (Az Omge 1916—17. évi Évkönyve 51. lap.) A kormány, úgy látjuk, hallgatólagosan beleegyezett!

² *Népszámlálás* 1910/1. 10. lap.

³ *Népszámlálás* 1910/V. 7. lap.

⁴ *Népszámlálás* 1910/V. 8. lap.

típus a „földes” szoba. Mindennapos dolog, hogy a fiatal férfiak, kocsisok, béresek az istállóban alusznak, mert ott kényelmesebben el tudnak helyezkedni, mint a túlszűfolt cselédlakásban. Ami pedig a vidéki városokat illeti, elég ha Szegedre utalunk, ahol a munkáslakta városrészben egyetlen száraz lakás sincsen, mind csupa vízfolt, penész, valóságos emberpusztító. A lakásnyomorúság egyetemes jelenség Magyarország-szegényebb néposztályai körében, amely semmikép sem tekinthető fővárosi problémának.

Lakáshiány — vagyonhiány.

A lakásszükséglet kielégítése egy fontos pontban különbözik minden más szükséglet kielégítésének lehetőségétől. Valamely ország lakossága szükségletének túlnyomó részét folytatólagosan termeli, a szükséglet felmerülése arányában. Az élelemtermelés egyéves ciklusokban történik: az iparcikktermelés gyakran még rövidebb időközökben. A házépítés technikája ellenben kizárja azt a lehetőségét, hogy a lakásszükséglet kielégítése évről évre történjék. Minden ház normális körülmények közt 50—100 évre kell hogy épüljön. *Minden házépítés azt jelenti, hogy a ma élő lakosság kénytelen munkaerejének egy részét a második-harmadik generáció javára fordítani.* Minden házépítés szükségképpen vagyonfelhalmozás, e fogalomnak nem magángazdasági, hanem reális közgazdasági értelmében.⁵ Minden házépítés ellenben valóságos tőkegyűjtés: azt jelenti, hogy a mai generáció nem fordíthatja teljes munkaerejét saját szükségleteinek kielégítésére, hanem akarva, nem akarva, kénytelen a jövő generáció számára dolgozni.

Ez az alapja a magyarországi — és tegyük hozzá, *minden szegény országbeli* — lakásnyomorúságnak. Magyarország szegény ország. Lakosságának a termelése — az egész lakosságot most még osztálykülönbség nélküli egységnek véve — csekély, az átlagos munkateljesítmény alacsony. Így szükségleteiről csak nehezen bír gondoskodni. Természetes tehát, hogy a legrosszabbul az a szükséglet nyer kielégítést, amelyet csak vagyonfelhalmozással kapcsolatban lehet kielégíteni. Mivel a lakosság munkateljesítménye nem elég nagy ahhoz, hogy saját szükségleteinek kielégítésén felül nagyarányú lakásépítést folytasson, nagy vagyont halmozzon fel a jövő generációk számára, kénytelen rossz, szűk, földes lakásokban zsúfoltan lakni. Ezt számbavéve tűnik csak ki igazán a magyarországi és különösen a budapesti építési szabályrendelet gazdasági képtelensége. Míg a gazdag Angliában, ahol az átlagos munkateljesítmény sokkal nagyobb és a vagyonosodás tempója sokkal gyorsabb, mint nálunk, szabad a nagy városokban könnyű, olcsó, 30—40 év alatt elpusztuló házakat építeni, addig nálunk hatalmas falakat, páratlan szilárdságot, két kőlépcsőt stb. ír elő az építési szabály-

⁵ Ez a megkülönböztetés fontos. A háború alatt magángazdasági szempontból sok nagy vagyon halmozódott fel, sok úgynevezett „tőké”-re tettek szert az emberek. Ámde közgazdasági szempontból az, ha valakinek sok millió névértékű hadikölcsöne van, nem számítható vagyonnak: ez csak jogi utalvány az állampolgárok által később termelendő javak megfelelő hányadrészére, de nem valóságos vagyon.

zat. Vagyis a szegény Magyarország kénytelen száz évig, kétszáz évig tartó drága házakat építeni, a negyedik-ötödik generációról gondoskodni és közben a legrettenetesebb lakásnyomoruságban élni... A háború folytán az ország még szegényebb lett, termelőképessége még jobban megcsökkent. Ha tehát igen nagyszabású reformokkal nem sikerül az ország gazdasági életét alaposan átalakítani, semmi kilátás sincs a lakásviszonyok javulására.

Magyarország szegénységének közgazdasági megnyilvánulása a magas kamatláb és a magas profitráta. Minél kevesebb valamely országban a felhalmozódó vagyon, minél kevesebb a tőke, annál magasabb kamatozás lehetséges és szokásos. A nyugati országokban az emberek megelégszenek tőkájük 3—4—5 százalékos kamatozásával. Angliában a konsol 2 $\frac{1}{2}$ %-os, Franciaországban a járadék 3%-os, nálunk ellenben 4%: persze a háború előtt. Az átlagos profitráta nálunk sokkal magasabb, mint a vagyonos országokban. Aki Budapesten bérházat akar építtetni, nem fog bele, ha saját befektetett pénze legalább 10% kamatoztatással nem kecsegtet. Ez a magyarázata annak, hogy *Budapestben a lakásépítés nem igazodik* a kölcsöntőke kamatja után, amint annak elméletileg kellene lenni és amit ezt Németországra Pohle igen szépen kimutatja.⁶ A budapesti telek- és házspekulánsnak mindegy, hogy egy százalékkal olcsóbban vagy drágábban kap-e építési kölcsönt: ő akkor építtet, amidőn a lakáshiány már évek óta tart és a *házbér monopolisztikus jellegét ölt, vagyis nem a házak termelőköltsege és a verseny által kialakított átlagos profithányad, hanem a lakók jövedelmi viszonyai irányítják az elérhető házbér magasságát*. Budapesten 1900-ban volt meg

⁶ Pohle: *Die Wohnungsfrage* I/121, Göschen.

⁷ Hogy Budapesten mennyire nem a kamatláb magasságától függ az építkezési tevékenység, a következő táblázat igazolja:

ÉV	Újonnan épület	épített lakószoba	A jegybank kamatlába évi átlagban	Üres lakások száma évi átlagban
1897	652	23.130	4,—	1481
1898	622	26.970	4,16	2875
1899	537	26.136	5,04	4180
1900	277	11.725	4,58	4883
1901	169	6.491	4,08	4294
1902	134	4.875	3,55	3185
1903	149	4.888	3,50	1902
1904	187	6.855	3,50	965
1905	205	8.188	3,70	610
1906	236	12.244	4,33	417
1907	252	10.421	4,90	390
1908	250	8.050	4,25	386
1909	392	13.092	4,—	284
1910	567	27.199	4,02	421
1911	676	32.819	4,04	891
1912	623	32.969	5,15	894
1913	373	10.,79	5,95	819
1914	305	11.677	5,04	1525
1915	139	5.856	5,14	3590
1916	49	1.186	—	1780
1917	37	364	—	300

utoljára az a 3% üresen álló lakás, amit általában szükségesnek tartanak ahhoz, hogy a házbér ne monopolisztikusan alakuljon. De noha 1901 után négy éven keresztül a bankkamatláb rendkívül alacsony volt, 3,5%; noha üres lakás alig volt, az építkezési tevékenység minimális maradt és azóta sem lendült fel; az 1910—12. évi nagyobb építkezés a városi és állami kislakásépítés folyománya.

A lakásprobléma tehát legélesebben így vethető fel: *Mi az oka annak a jelenségnek, hogy noha Budapesten és Magyarországon vidéki városaiban alacsony bankkamatláb mellett monopolisztikus házbérek voltak, a tőke még sem karolta fel a kislakásépítést?* A kérdés felvetését azért korlátozzuk a kislakásépítésre, mert nagyobb lakásokban a hiány sokkal kisebb volt, mint kislakásokban. Mielőtt a kérdésre feleletet próbálnánk adni, néhány adattal bizonyítani akarjuk, hogy a házbér tényleg monopolisztikusan alakult. Már előbb említettük, hogy 1900 óta nem volt Budapesten 3% üres lakás, sőt 1905 és 1914 közt ½% sem volt. De van erre közvetlenebb bizonyíték is: a házbérek ugrásszerű emelkedése a háborút megelőző években.

Egy szoba-konyhás lakás átlagos bérértéke Budapesten:

1906-ban ⁸	254 korona
1910-ben ⁹	344 korona

Mivel 1910-ben túlnyomórészt ugyanazokat a lakásokat adták ki, mint 1906-ban, a 35%-os emelkedés tisztán a háziurak monopóliumának eredménye.

A monopólium 1910 után még erősebben érvényesült.¹⁰ Budapesten megszámláltak 1910-ben 340.179 szobát, cselédszobák nélkül, 1911—12-ben épült 63.016 szoba, vagyis a szaporodás 18,5%.

A bevallott házbérosszeg volt 1910-ben 145-1 millió korona, 1912-ben 180-5 millió korona. *Emelkedés 24,4%.*

Az egész drágulási folyamatot talán legjobban jellemzi a következő: Ha az összes házbért felosztjuk csak a lakószobákra, úgy került egy lakószoba 1900-ban 350 koronába, 1912-ben 448 koronába.

A főproblémára, hogy monopolisztikus házbérek mellett mégis miért nem épített a tőke elégséges munkáslakást, közgazdaságilag teljesen egyértelmű felelet adható: *nyilván azért nem, mert még ilyen körülmények mellett sem látta az átlagos profithányadot biztosítva.* A kérdést tehát így kell felvetni: Miért nem tud a munkáslakások építésébe fektetett tőke még ilyen kedvező körülmények közt sem átlagos profitot hozni? Ennek a furcsa jelenségnek a főokai a következők:

1. A helytelen adórendszer. 2. A kartellek által megdrágított építkezés. 3. A magyar munkásosztály túlalacsony keresete, amely a lakásmonopólium kihasználását lehetetlenné teszi.

Vizsgáljuk meg egyenként ezeknek a tényezőknek a hatását.

⁸ *Thirring számítása:* Az 1906. évi fővárosi népszámlálás eredménye, 77. lap.

⁹ *Budapest közigazgatása és közállapota az 1909—1912. években,* 31. lap.

¹⁰ Ugyanott 18. és 187. lap, továbbá a Compass és Ferenczi adataiból kiszámítva.

Szabad, adómentes teleküzérkedés.

A házépítésnek egy nélkülözhetetlen eleme a telek. A telkek ára gazdaságilag ugyanaz, mint a föld ára: tőkésített értéke annak az évi profittöbbletnek, amellyel az illető telken házépítésbe fektetett tőke profitja az átlagos profitot felülmúlja. A telek áralakulásában azonban mindig egy spekulatív mozzanat van: a telek tulajdonosa nemcsak a ma elérhető profittöbblet tőkésített értékét óhajtja megkapni, hanem a jövőben később elérhetőt is. Míg más, tetszés szerint szaporítható árúknál a tulajdonosok óhaja nem áralakító tényező, a földnél, de különösen a semmiképen sem szaporítható és alig helyettesíthető városi telkeknél igen is az. A jövőbeli haszon anticipálása árdrágító tényező mindaddig, amíg a telektulajdonos minden kockázat és minden adóteher nélkül kivárhatja az értékemelkedést. A telekérték emelkedés, a drága telek természetesen rontja a házépítés rentabilitását, illetve emeli a házbéreket. A magyar adórendszernek egyik legjellemzőbb vonása a dolgozó emberek, a termelés megadóztatása, a munkanélküli „úri” jövedelem tehermentesítése. Így van ez a telekadóztatásnál is. Az üres, parlagon heverő telek, még ha milliokat ér is, még ha évente százazrekekkel nő is az értéke, adómentes. Természetes, hogy ilyen körülmények között a teleküzérkedés, a telek üresen tartása a legkitűnőbb üzlet a világon; bárha a leg-hathatósabban hozzájárul a lakáshiányhoz és lakásnyomorúsághoz.

A telek adómentességén a — kétségtelenül nagyrészt Pikler J. Gyula fáradhatatlan agitációja folytán létesült — telekértékadó rést ütött. Nyilvánvaló azonban, hogy a telekértékadó egyedül még nem sokat javíthat a lakásviszonyokon. Ez kitűnik a következő megfontolásokból:

A legnagyobb eredmény, amit a telekérték legerélyesebb megadóztatásával el lehet érni, az, hogy az üres telkek tulajdonosai lemondanak tulajdonukról, átengedik azt a városnak vagy bárkinek, aki arra építeni szándékozik. *Más szóval a telkeknek az elkobzása, amivel a telekár a ház előállítási költségéből teljesen ki volna kapcsolva.* Ez egy megvalósíthatatlan határeset, amit csak a Kiau-Tsauí 6%-os telekértékadó közelített meg: ezenfelül viszonylag igazságtalan volna, mert legalább is a telkeknek, mint mezőgazdasági termőföldnek az értékét meg kellene a telektulajdonosoknak téríteni. Minden körülmények közt a házépítést terheli továbbá a telekárból az építés előkészítésének költsége: planírozás, a fél utca kihatása és kövezése, csatornázás, vízvezeték stb. Teljesen kiküszöbölni a telekárát még akkor sem lehet, ha georgeista szellemben a város fejlődéséből eredő minden értéksszaporulatot lefoglalunk a közösség számára. De lássuk, mit jelentene a telekérték teljes eliminálása a lakásépítkezési költségére.

Egy négyemeletes ház nagyon egyszerű beépítés mellett került négyzetméterenként *a háború előtt* 390 koronába;¹¹ vagyis egy négyzetméter lakás építése ennek az ötödrészébe, mondjuk

¹¹ Az építkezésre vonatkozó adatokat Vágó József építész úr volt oly szíves szolgálatni.

kerekszám 80 koronába. *Egy szoba-konyhás proletárlakás felülete 50 m²; építési költsége tehát kerek 4000 korona.* Ha tőkésítjük a később tárgyalandó házadóterhet, úgy bátran felvehetünk 1000 korona pluszt, vagyis 5000 koronát. *Ennyibe került volna a lakás — ha a telek semmibe sem kerülne.* Mennyivel szaporítja azt a telek ára! A telek természetesen nagyobb, mint az épület, mert hiszen udvar is kell. Az udvar a külső vidékeken az egész telek 35—50%-át foglalja el. Vegyünk 40%-ot; ez esetben minden 50 m² beépített területhez 33,3 négyzetméter udvar kell; együtt 83,3 m². Ezen a 83,3 m² telken azonban egymás felett öt lakás áll: *egy lakásra esik tehát a telekből kerek 17 m².* Ha feltesszük, hogy egy m² telek ára a háború előtt a külső városrészekben, ahol a proletárlakások zöme épül, 100 korona volt — ami az átlagot jóval fölülmúlja — úgy egy szoba-konyhás lakásra jutó telekár 1700 korona, ami az építkezés és tőkésített adóterher 5000 korona összegéhez adva 6700 koronára rúg. Ha tehát sikerülne a telekértéket az építkezés költségeiből teljesen kiküszöbölni — ami, mint fenn kifejtettük, lehetetlen —, a proletárlakások *termelési költsége kerek 25%-kal lenne kisebb.* Ha tehát a bérek a termelőköltséggel arányosan süllyednek, akkor legfeljebb 25% megtakarítás érhető el. Azonban a házbér nem süllyedhet a telekár kiküszöbölésével arányosan, mert *a telekár csak kamatköltséget igényel, ellenben az épület javítási és amortizációs költséget is.*

Összefoglalóan tehát mondhatjuk, hogy egy olyan magas telekértékadó, amely *a városi telekjáradékot teljesen elkobozná,* a telekértéket az építési költségből teljesen kiküszöbölné, a házépítés költségét legfeljebb 25%-kal csökkentené, a házbéreket pedig ennél is kisebb arányban. Mivel azonban a teleknek, mint termőföldnek az ára, továbbá a földnek házépítésre alkalmas telekké való átalakításának költsége minden körülmények közt a házépítést terheli, mivel a telekár kisebb kvótával szerepel a lakások költségében, mint az amortizációt igénylő épület költsége; végül mivel egyelőre a telek járadékot teljesen elkobzó telekértékadóról szó sincsen-, az ½ % telekértékadó egymagában a házépítés költségének a leszállítására és így a lakáskérdés megoldására nagy hatással nem lehet.

A házbéradó szerepe a lakásdrágaságban.

De egészen helytelenül fogják fel a georgeista szellemű adózást azok, akik úgy képzelik, hogy az eddigi adókhöz egy új adó járuljon, különben pedig minden a régiben maradjon: *az átháríthatatlan telekértékadó behozatalának együtt kell járni az áthárítható házbéradó — valamint a rendszer egészében minden más adó — leszállításával, illetve teljes eltörlésével.* Csak a kettő együtt teszi ki a georgeista adórendszert.

A házadó antiszociális jellegét bizonyítani teljesen fölösleges. Noha egyenesadó formája van, lényegében fogyasztási adó, mert teljes egészében áthárul a lakókra. A magyar adórendszer egész szellemére jellemző, hogy aki saját házában vagy palotájában egyedül lakik, a sokkal alacsonyabb házosztályadót fizeti, tehát kisebb adóterhet visel, mint aki bérben lakik: továbbá az a körülmény, hogy a városok bevételei nagyrészt a

házbér újabb megadóztatásából kerülnek elő. Jellemzők erre nézve Budapest adatai.

1912-ben a főváros összes házainak bérjövödelme volt:	
Adóköteles bérjövödelem	103,687.398 korona
Adómentes házak jövödelme	76,824.871 „
A házbérjövödelmet terhelte adó:	
Házbéradó	16,171.650 korona
Házbéradó után:	
Jövödelmi pótagó	3,381.422 korona
Községi házbéradó	9,091.725 „
Házbérkrajcár	6,306.184 „
Összesen	34,950.981 korona

Harmincöt millióval adóztak Budapest lakói 1912-ben: sőt valójában ennél jóval többel, mert az ideiglenesen adómentes házakban a házbérekben szintén bennfoglaltatik a házbéradó egy része a háziurak, illetve a volt telektulajdonosok javára.

A házbéradó gazdasági hatása nyilvánvalóan a házépítés rentabilitásának egynegyedrésszel való leszállítása. Ha házadó nélkül, adott építési költség mellett a befektetett tőke átlag-profitja 1000 koronás házbér mellett kikerülne: a mai adózás mellett a tőkének várni kell az építkezéssel, míg az ilyen lakásokért 1350 korona házbért lehet elérni, mert 350 koronát, egy-negyedrészt adó fejében el kell fizetnie.

A mai házbéradó abszurd volta különösen most a háború alatt tűnik ki világosan. A házadó a házbér magasságától függ: a házbér pedig elsősorban a ház termelési költségétől, tehát a telekártól és az építkezési költségétől. A két utóbbi a háború alatt megduplázódott: tehát a „tisztá házbérnek” — az adó figyelmen kívül hagyásával — is meg kell duplázódnia. *A házadó a nyers házbérjövödelem után igazodván, szintén megduplázódik.* Hogy egy példával illusztráljuk a dolgot: ha valaki a háború előtt fizetett lakásért 1000 korona tiszta házbért és 350 koronát mindenféle adó címén: a háború után újjannan épített lakásért fog fizetni 2000 korona tiszta házbért és 700 korona adót. *Az állam a lakót, aki különben is 1000 koronával több házbért kell hogy fizessen, úgy segíti, hogy újabb 350 korona adóterhet vet ki rá. Ha tehát törvényhozási intézkedésekkel akarunk a lakásínségen segíteni, úgy ennek legfőbb eszköze a házadó végleges eltörlése minden újjannan épülő háznál.* A házadó eltörlése ellen mindig azt hozzák fel, hogy ez a kedvezmény sohasem vonja maga után a házbérek megfelelő süllyedését, hanem mindig a telekárak megfelelő emelkedését, hogy nem a lakóknak, hanem elsősorban a telektulajdonosoknak nyújtott kedvezmény. Tényleg így van ez, ha egy város területének csak *egy részére és csak ideiglenesen nyújtanak ilyen kedvezményt.* Ebben az esetben semmi esetre sem követi az adóelengedést a házépítésnek olyan nagyarányú fellendülése, hogy a házbérmonopólium megszűnhetnék. A kedvezmény oly kis területre, egyes kerületekre terjed ki, hogy az egész városban nem módosítja lényegesen a lakáspiacot, hanem túlnyomóan telek járadékká alakul át: minél kisebb számú tulajdonos osztozik a kedvezményezett terület telkein, annál valószínűbb, hogy az adókedvezmény legnagyobb részét

kisajátítják a maguk részére. Másképp áll a dolog, ha valamely város egész területére minden ezentúl építendő ház teljes adómentességet élvezne. Ebben az esetben az adó végleg kiküszöbölődne az újjanban építendő házak költségéből, az építésbe befektetett tőke egyharmadrésszel több kamatozást hozna, mint a házadó mai rendszerénél, a tőke tehát igyekeznék bérházakat építeni és az építkezési tevékenység úgy fellendülne, hogy megfelelő számú üres lakás is keletkeznék, ami a monopolbérek szedését lehetetlenné tenné és a házbéreket *az átlagos profitnak megfelelő összegré* nyomná le úgy az új, mint a régi házakban. Ez persze csak úgy történhetné meg, hogy a telektulajdonosoknak ne álljon módjukban kisajátítani a maguk részére ezt a kedvezményt, ne akadályozhassák meg az építkezést oly magas telekárakkal, amelyekkel az adókedvezményt a maguk részére kisajátítják: *erre* kitűnő eszköz a telekértékadó, amely évről évre ismétlődő terhével a telektulajdonosnak előnyösebbé teszi telkét ma eladni és beépíteni, mint addig várni, amíg az általános adóelengedés folytán beállt nagyobb építkezési tevékenység ellenére monopolházbérek érvényesülnek. A házadó teljes megszüntetése kapcsolatban egy *magas* telekértékadóval volna csak alkalmas eszköz a házbérek 20—30 százalékkal való leszorítására.

Kartellprofitráta és lakásépítés.

A modern kapitalizmus egyik jellemző vonása, hogy a munkások által termelt értéktöbbleten a tőkésék nem osztozkodnak egyenletesen tőkéjük nagysága arányában. Az átlagprofithányad tendenciája megszűnt általános érvényű lenni. Azok a termelőágak, amelyek jól szervezett kartellek és védővámok révén monopóliumot élveznek a piacon, áruikat a termelői költség plusz átlagprofitnál magasabban adják el és ilyen módon külön profitot szerveznek a többi lakosság, elsősorban pedig ama termelőágak rovására, amelyek bármiféle okból kartellalakításra nem alkalmasak és így a kartellek árdrágítását nem tudják vevőikre áthárítani. Így kétféle profitráta van egymás mellett: a kartellprofitráta, amely az átlagnál magasabb és a nem kartellált termelőágak profitja, amely az átlagnál alacsonyabb.¹²

Milyen hatással van ez a tény a lakásügyre¹? A lakásépítéshez szükséges anyagok vagy korlátozott lelőhellyel bírnak, mint vas, cement, fa, vagy nagy telephely-súlyuk miatt messze szállítást nem bírnak meg, mint a téglá, tehát monopolisztikus kartellalakításra kiválóan alkalmasak. Valóban azt látjuk, hogy minden anyag, amit a házépítéshez használnak: téglá, mész, cement, vas és fa, mind hatalmas kartellek monopóliumát alkotják. Ennek természetes következménye, hogy a házépítés Magyarországon kelletnél drágább: drágább azzal a különbözettel, amely a szabadverseny melletti ár és a kartellár közt fennáll. És ez a különbség nagyon tekintélyes: 10—40%. A bérházat építő tőkésnek, hogy átlagos profithoz jusson, ezt a költség-többletet át kell hárítani felemelt házbérek alakjában a lakókra. Ez az áthárítás lehetséges a gazdag és jobbmódú lakók-

¹² Lásd részletesen: Hilferding: *Das Finanzkapital*. Wien, 1910. III. fejezet, 222. 1.

nál, de lehetetlen a kisjövedelmű munkásságnál, amint azt később részletesen kifejtiük. Ennek az a következménye, hogy a magántőke nem épít kislakásokat és a munkásság kénytelen lakásnyomorúságban élni.

Lakáskérdés és jövedelemmegoszlás.

Az adózás, a kartellek, a helytelen építkezési szabályzatok ellenére Magyarország lakásviszonyai az utóbbi évtizedekben határozott javulást mutatnak. Ez a javulás azonban a vagyonos néposztályokra szorítkozik, akiknek a jövedelme megengedi a lakásépítéssel kapcsolatos átháruló terhek viselését. A munkásosztály jövedelme ellenben ezt az áthárítást nem bírja meg. Ezért súlyosodik a lakásnyomorúság teljes egészében a munkásosztályra. Állításunkat a következő tények igazolják:

A lakóházak falazata egész Magyarországon 20 év alatt a következő arányban javult:

	1890 ¹³	1910 ¹⁴
	százalék	
Kő- vagy téglafalu ház	15,3	21,3
Faház	39,0	28,2
Vályog- vagy sárház	33,4	32,6
Vályog-, kő- vagy téglalappal	12,3	17,9

A javulás nyilvánvaló. Ugyanezt tapasztaljuk a tetőnél is; a szalma- és zsúptetőt fokozatosan kiszorítja a cserép- és zsin-delytető. Az ablakok nagysága, a fapallók száma, bárha erről nincs statisztika, a falvakban mindenütt javulást mutat. Határozott javulás mutatkozik a lakássűrűségnél is. Az idevonatkozó népszámlálási adatok a következők:

Magyar birodalom:

	Polgári lakosság száma	Magánlakások száma	Esik egy lakásra lélek
1869 ¹⁵	15,420.251	2,992.313	5,15
1890 ¹⁵	17,349.398	3,468.194	5,00
1900 ¹⁵	19,122.340	4,208.341	4,54
1910 ¹⁶	20,744.744	4,642.532	4,47

A javulás különösen 1890 és 1900 közt nagy: míg a népesség száma csak 10-3, addig a lakások száma 22,1%-kal szaporodott. Hasonlót tapasztalunk a szobáknál is. Egy szobára esett átlag lakó:

1890-ben	3,5
1900-ban	3,3
1910-ben	3,4

Húsz év alatt 10% javulás.

Ha Budapest lakosságát nem választjuk szét osztályok szerint, hanem az egész népesség lakásviszonyait vizsgáljuk, akkor Budapesten is javultak a lakásviszonyok az utóbbi évtizedekben minden lakásnyomorúság ellenére. Így az átlagos szobánkénti laksűrűség 1901-ben 2,88, 1911-ben már csak 2,60 volt.

¹³ Népszámlálás 1900/X. 29. lap.

¹⁴ Népszámlálás 1910/1.

¹⁵ Népszámlálás 1900/X. 31. lap.

¹⁸ Népszámlálás 1910/V. 9. lap.

A baj abban rejlik, hogy a lakásviszonyok átlagos megjavulása kizárólag a vagyonos néposztályok lakásviszonyainak javulása folytán mutatkozik: a szegény néposztályok lakásviszonyai ellenben javulást nem mutatnak. Sajnos, az egész ország lakásviszonyainak statisztikai feldolgozása nem nyújt módot ennek a bizonyítására, de világosan látszik ez Budapesten. Míg az összes szobákban a laksűrűség 1901 és 1911 közt 2,88-ról 2,60-ra szállt le, tehát majdnem 10%-kal javult, *addig a lakosság felének lakóhelyéül szolgáló egyszobás lakásokban a laksűrűség változatlan maradt: 1901-ben 4,34, 1911-ben 4,33.*

A szegény néposztályok lakásviszonyainak változatlan rosszására mutat továbbá a budapesti albérlők és ágyrajárok arányszámának változatlansága 1881 óta: ez az arányszám volt:

1881-ben-----	14,3
1891-ben-----	14,3
1901-ben-----	12,2
1911-ben-----	14,2

Budapesten a vagyonos és jobbmódú lakosság lakásviszonyai az utóbbi évtizedekben rohamos emelkedést mutatnak. Csak meg kell figyelni, hogy milyen volt egy úri lakás 20—30 év előtt és milyen most! Milyenek lakásluxus szempontjából a valamikor a csúcspontot jelentő Andrassy-úti bérpaloták a mostanában épült lipótvárosi palotákkal szemben. A szobák térfogata és száma megnőtt:¹⁷ lift, központi fűtés, melegvízszolgáltatás, villanyvilágítás, hall, télikert, északra és délre nyíló terasz, ott-honi tornaterem stb., stb. mutatják az uralkodó osztálynak a statisztikában ki nem mutatható lakásluxusát. Olyan ház, amely húsz év előtt még a legelegánsabb volt, ma már nem felel meg a nagyigényű budapesti előkelőknek. De javultak a jobbmódúak lakásviszonyai is, ami néhány statisztikai adatból kitűnik. Így például 1890-ben egész Budapesten csak 18.458 előszoba volt, 1900-ban már 51.673, 1910-ben pedig 63.875, ami a középosztály lakásviszonyainak a javulását mutatja.

A lakásviszonyoknak ez a fejlődése jellemző Magyarország egész társadalmi fejlődésére. Szegény ország, amelyben az átlagos produktivitás nagyon alacsony. Az országnak amúgy is túlalacsony évi értéktermeléséből a vagyonos osztály aránylag túlnagyrészt foglal le magának. Ennek a helytelen jövedelemmegoszlásnak felel meg a gazdag emberek lakásluxusának rohamos emelkedése egyfelől, a proletárok változatlan lakásnyomorusága másfelől. A helytelen jövedelemmegoszlás, a munkásság túlalacsony jövedelme a lakásprobléma gyökere: minden egyéb — magas házadó, rossz építési szabályzat, telekspekuláció — csak fokozzák a bajt. Végre is tagadhatatlan, hogy mindeme bajok ellenére az a családfő, aki 1500—2000 koronát tud évente lakásra költeni, a háború előtt mindig tudott Budapesten is kényelmes, egészséges, megfelelő lakáshoz jutni. De mi módon juthatna a munkásságnak megfelelő egészséges lakás, amidőn 1913-ban Magyarországon egy felnőtt mezőgazdasági munkásférfi, évi keresete 400 korona volt; midőn ugyanakkor a bethleni

¹⁷ 1880 óta 1911-ig: az ötnél többszobás lakások száma 1453-ról 3158-ra emelkedett!!

járásban 260, az orsovaiban 263, a marosiban 173 kor. volt ez a kereset.¹⁸ Lakhatnak-e ilyen alacsony jövedelemmel bíró emberek másképp, mint állatok módjára ólszerű odúban? Alig jobb az ipari munkások keresete. Az 1910. évi gyáripari felvétel szerint az október elsején tényleg dolgozó férfimunkások hetikeresete volt:

20 koronán alul -----	54,9%
20—30 korona -----	25,7%
30—40 korona -----	11,5%
40 koronán felül -----	7,9%

Ha számba vesszük a munkanélküliség és betegség idejét, az évi átlagos kereset jóval alatta maradt az ezer koronának. Újra elég csak felvetni a kérdést: Lakhatnak-e rendesen olyan emberek, akiknél a férfikereső bére nem éri el az ezer koronát évente? Nem természetes-e, hogy az ilyen néprétegnek összezsúfolva, albérlőkkel együttesen kell lakni, hogy előteremthessék azt a pénzt, ami — a kapitalizmus keretében a mai adózás és a magas átlagprofit mellett — feltétlenül szükséges ahhoz, hogy számukra a magántőke lakást tartson fenn. Ez a magyarázata annak a furcsa ténynek, hogy a lakásépítés Magyarországon és főleg Budapesten az 1900 óta tartó lakáshiány és lakásdrágaság ellenére sem lendült fel, hogy a magánépítkezés majdnem kizárólag a gazdag és jobbmódú rétegek számára épít lakást, a munkásság számára nem, mert a munkásság mai kereseti viszonyai mellett nem tud annyit áldozni lakásra, hogy belőle az újonnan megdrágult termelői költséggel épült házakba fektetett tőke átlagos profitja kikerüljön. A dologban pedig a legszomorúbb: az aránytalan jövedelemmegoszlásból származó rossz lakásviszonyok azzal a tendenciával bírnak, hogy ezt az állapotot folyton megújítsák. Ma már elismert tény, hogy a dolgozó emberek munkateljesítménye szoros összefüggésben van egész életszínvonalukkal. A rosszul táplálkozó, rossz lakásban zsúfoltan élő munkás munkateljesítménye kisebb, mint a jól táplálkozó, rendes lakásban élő, magas standarddal bíró munkásé. Magas munkabér, magas életszínvonal: nagy munkateljesítmény és alacsony munkaköltség — ez a nemzetek vagyonosodásának útja, ez az amerikai, angol és német közgazdaság fölénységének titka. A magyar munkásság alacsony standardja, rossz lakása akadálya a munkateljesítmény emelkedésének és vele a lakásviszonyok megjavulása lehetőségének. Egy szomorú *circulus vitiosus* ez, amelyből kiszabadulni a magyar gazdaságpolitika legfőbb feladata...

Alacsony lakásigény — rossz lakásviszonyok.

A rossz lakásviszonyok főoka a helytelen jövedelemmegoszlás, a szegényebb néposztályok csekély jövedelme, amely a produktivitás sülyedését vonja maga után és lehetetlenné teszi, hogy a magántőke a munkások számára átlagos profitráta mellett megfelelő lakást tudjon termelni. Kétségtelen azonban, hogy még a mai viszonyok közt is, legalább a hivatalnok és jobb keresetű iparos és munkásosztály jobban lakhatna, ha hajlandó volna

¹⁸ *Mezőgazdasági napszámbeérek* 1913-ban, kiadja a földművelésügyi m. kir. minisztérium.

lakásigénye kedvéért másféle igények kielégítéséről lemondani. Ezt az állítást adatokkal bizonyítani nem tudjuk, mert nem rendelkezünk háztartási felvételekkel, amelyek más országbeli hasonló felvételekkel összehasonlíthatók volnának. De a budapesti élet elfogulatlan megfigyelése bizonyítja állításunkat. A budapesti kispolgári, hivatalnok- és jobbfejta munkáscsaládok ruhaigénye aránytalanul nagyobb, mint lakásigénye. Egyszobás lakásban szoronganak olyan családok, amelyekben az asszony évente kétszerannyit költ ruhára, mint az egész család lakásra. Ágyrajáró munkások gyakran igen jól öltözködnek, kávéházba, kocsmába járnak. Igen sok családban, különösen vidéken, most is megvan a „parádés”-szoba intézménye; a család minden tagja egy szobában alszik, míg a legjobb szobát csak akkor nyitják ki, ha vendég jön. Mindez az alacsony kultúr színvonallal együtt-járó kifelé élésnek, a világgal való sok törődésnek a jele: míg az angol ember, még a munkás is, naponta többórát utat is hajlandó megtenni, hogy egyedül lakhassák saját házában, nálunk az emberek nem a lakásban, hanem a kávéházban, kocsmában élnek, ismerősök ott találkoznak: az emberek nem lakásukra, hanem törzskávéházukba hívnak vendéget. A munkásságnál a lakás iránti közönyt bizonyára fokozza a túlhosszú napi munkaidő, aminek folytán hétköznap csak aludni megy lakására, továbbá a nagy szegénység, ami lehetetlenné teszi a szoba rendes bebútorozását, megakadályozza, hogy a lakásból „otthon” legyen, nem pedig éjjeli szállás...

Városba tömörülés és budapesti lakáshiány.

A budapesti speciális lakáshiányra nézve sokan azt hirdetik, hogy Budapesten a lakáshiányt és vele a monopolisztikus házbéreket semmiféle eszközzel, sem adózási reformmal, sem hatósági lakásépítéssel megszüntetni nem lehet, mert mihelyt egy új lakás a fővárosban felépül, a vidéken három család mozdul meg, hogy ezt az új lakást magának lefoglalhassa. Ez az irányzat — amelyet legélesebben Szabó Imre tisztii főügyész képvisel —, a budapesti lakásínséget csak a vidékről történő bevándorlás korlátozásával véli orvosolhatónak. Ez az irányzat már gyakorlati eredményt is ért el, mert az újonnan felállított városi lakáshivatal igazolványa, engedélye szükséges ahhoz, hogy vidéki ember ezentúl a fővárosban lakást bérelhessen.

Ezt a segítmódot nem tarthatjuk helyesnek, mert vagy csak látszatra alkalmazzák, akkor nem ér semmit, vagy általánosan és szigorúan keresztülviszik, tehát nemcsak Budapest zárkóznék el a vidéki bevándorlás elől, hanem Pozsony, Pécs, Miskolc stb. vidéki városok is, úgy ez nem jelentene, mást, mint a vidéki lakosság újbóli röghöz kötését, *a városba tömörülés és iparosodás folyamatának erőszakos megakadályozását.* Ez viszont azt jelentené, hogy az ország egész termelése kisebbedne, a vagyonfelhalmozódás folyamata meglassulna és vele az ország egészének lakásviszonyai még rosszabbak lennének. Igaz, hogy a rosszabbodás ez esetben főleg a vidéken mutatkoznék. Minden ilyenfajta megoldás kedvező lehet lokális érdekeknek, a már Budapesten lakók érdekeinek, de ellenkezik az ország egészének érdekével.

Felesleges itt szót vesztegetni a városba tömörülés közigazda-

sági okaira. Nyilvánvaló — noha, sajnos, nem rendelkezünk erre nézve statisztikával —, hogy a vidékről a városba vagy a fővárosba költözők zöme fiatal, kenyérkereső ember, aki azért költözik ide, mert munkaerejét itt jobban tudja értékesíteni, mint vidéken. A városba tódulás mérete erősen függ az ipari konjunktúrától.¹⁹ Jó konjunktúra idején a nagyvárosok lakossága hirtelen szaporodik, a vidéki bevándorlás nagyarányú; rossz konjunktúra idején a vidéki bevándorlás szünetel és a város lakossága kisebb arányban szaporodik, mint a természetes szaporodás; visszavándorlás folyik a városból a vidékre. Ezt a népmozgalmi irányzatot csak egy módon lehetne gazdasági érdekek súlyos sérelme nélkül megmászítani: *oly az egész országra kiterjedő intézkedésekkel, amelyek a vidéki munkásság kereseti viszonyait, szabadságát és kulturlehetőségeit lényegesen megjavítanák és ezzel elvonnák a városba tódulás ingerét.* Nem feladatunk ezeket az intézkedéseket most részletezni: csak jelezzük, hogy nagyarányú demokratikus agrárreform, a földjáraadó erősebb megadóztatása földértékkadó révén, minden a mezőgazdasági többtermelést előmozdító reform, a vidéki munkásság egyesülési és gyülekezési jogának törvényes és közigazgatási rendezése stb. szolgálnák ezt a célt. Ilyen gazdaságpolitikával mérsékelni a városba tódulást, helyes és kívánatos: de az a gondolat, hogy a vidékről beköltözni óhajtóknak ne adjunk engedélyt a beköltözésre, erőszakos és célra nem vezető módszer. A fővárosban dolgozni akarókat a beköltözésben megakadályozni lehetetlen. Ami pedig kívánatos volna, hogy a vidéki földesurakat, grófokat, gyárosokat és egyéb gazdagokat akadályozzuk meg abban, hogy most a fővárosban luxuslakást tartsanak, politikai okokból egyelőre kivihetetlen: a vidéki gazdag földesúr mindig keresztül tudja majd vinni, hogy lakhatási engedélyt kapjon Bulapesten!

A vidéki bevándorlás ellenfelei mindig azt hajtogatják, hogy miért éppen a fővárosba irányul a falusi bevándorlás folyama, miért nő óriásira Budapest mint egy „vízfej” és miért nem szaporodnak hasonló arányban a vidéki városok. Erre egyszerű a felelet: *különböző, itt nem részletezhető okokból, a legtöbb, nem a nyersanyag lelőhelyéhez kötött iparágak Magyarországon Budapest és környéke a legkedvezőbb telephelye:* a Duna, a vasúti hálózat centrális kiépítése, az egész kormányzat itteni összpontosítása, a tanult munkaerőnek minden más magyar várost sokszorosan felülmúló száma stb. a főokok, amelyek azt eredményezik, hogy az újonnan alapított gyárak igen nagy hányada Budapesten vagy közvetlen környékén telepszik meg: ennek folytán van itt növekvő kereseti lehetőség, ami a vidéki dolgozó nép felszívódását idézi elő. Gazdasági alaptények ezek, amelyeken erőszakos módon változtatni nem lehet, hacsak a tőkéseket nem

¹⁹ Pohle szerint Berlin lakossága a következő szaporodást mutatta évről-évre:

1889-ben	56.709	1895-ben	22 850	1901-ben	10.429
1890-ben	49 835	1896-ban	42.931	1902-ben	21.456
1891-ben	28.101	1897-ben	34.543	1903-ban	35.452
1892-ben	15.860	1898-ban	46.813	1904-ben	43.284
1893-ban	18.517	1899-ben	43.006	1905-ben	54.586
1894-ben	15.080	1900-ban	42.317		

kényszerítjük arra, hogy kedvezőtlenebb termelési költségek ellenére vidéken építsenek gyárakat, nem pedig Budapesten... A Budapest-ellenesek folytonos szörnyűködése, hogy Budapest milyen aránytalanul nagy a vidékhez képest, különben semmi komoly alappal sem bír. Íme néhány szám:²⁰

	Az ország lakossága millió	A főváros lakossága millió	A fővárosban lakik az összes népesség százaléká
Magyar birodalom . .	20·9	0·88	4·4
Ausztria	28·6	2·03	7·0
Németország	64·9	2·07	3·2 (Groß-Berlin 4—9%, 6—9%)
Franciaország	39·6	2·89	7·3
Anglia	46·6	4·52	9·7 (Nagy-London 7·25%, 15%)
Oroszország	125·7	2·02	1·6
Olaszország	35·6	0·6	1·7 (Nápoly 0·7%)
Unió	109·3	5·33	5·0
Argentina	7·47	1·56	21·0

Látnivaló, hogy a nagy nyugati államokban a főváros az ország lakosságának sokkal nagyobb hányadrésze, mint nálunk. Az európai nagyhatalmak közül csak Olaszország és Oroszország fővárosa kisebb lényegesen, a népességhez arányítva, mint Budapest: ellenben Bécs, Páris, London, Newyork lényegesen nagyobbak. Nincs tehát komoly alapja annak a vádnak, hogy Budapest az ország rovására abnormálisán nagy lesz. Hogy a vidéki városok nem fejlődnek arányosan, ennek oka Budapest jobb ipari telephelyviszonyaiban keresendő. Minden kísérlet a vidéki városok lakosságát mesterségesen fokozni a főváros rovására, gazdaságilag nem jelent egyebet, mint az ipart mesterségesen kedvezőtlenebb telephelyekre kényszeríteni, az ország produktivitását csökkenteni. Ez rossz eszköz volna a fővárosi lakásviszonyok javítására! Különbözik a viszonyok itt sem olyan páratlanul rosszak, mint ezt hirdetni szokták. Bécs és az osztrák vidéki városok; Paris és a francia városok nagyságviszonya alig valamivel kedvezőbb, mint Budapest és a magyar vidéki városoké!

Lakáspolitikai teendők.

Az így nyert elméleti alapon röviden megjelölhetjük a legfőbb lakáspolitikai teendőket.

1. A háború alatt az ország még jobban elszegényedett, a készletek kifogytak, a termelőszerkezet megrongálódott, a munkaerő megfogyatkozott úgy számban, mint munkateljesítőképeségben. A háború utáni időszak tehát nagyarányú lakásépítésre nem lesz alkalmas. A háború utáni szegény társadalomnak nem lesz módjában munkaerőjét oly módon használni fel, hogy házakat építsen 80—100 évre, vagyont halmozzon fel a második-harmadik generáció részére. Ha ez történnék, úgy csak az lenne a következménye, hogy más javakban mutatkozna még nagyobb hiány, más cikkekben még fokozottabb drágaság. A lakásépítésnek alkalmazkodnia kell a változott viszonyokhoz.

a) Meg kell engedni könnyű, olcsó anyagból készült, csak a mai generáció lakásszükségletét kielégítő, gyorsan amortizálódó házak építését.

²⁰ Adatok: Jurasebek: *Geografisch-statistische Tabellen*. 1916.

b) Meg kell tiltani egy időre mindenféle luxusépítkezést, magánpaloták, villák, nem produktív célokat szolgáló középületek építését. A háború folytán ugyanis nemcsak az ország termelőképessége lett kisebb, hanem a vagyon- és jövedelemeloszlás is még jobban a vagyonos osztály javára tolódot el. Ha nem vetünk gátat a luxusépítkezésnek, úgy az országnak amúgy is csekély reális vagyonfelhalmozása nem kislakásos bérházak, hanem díszes magánházak alakjában fog végbemenni és a lakásnyomorúság még nagyobb lesz, mint valaha. A meggazdagodott agráriusoknak és hadseregszállítóknak mindegy, hogy mibe kerül az építkezés: a tőkéje kamatoztatása céljából bérházakat építő magántőkés ezekkel versenyezni képtelen. Ezért minden luxusépítkezést meg kell tiltani, amíg a nélkülözhetetlen lakásépítkezés országszerte meg nem történt; az új gazdagok túrtóztessék egy darabig élvezni vágyásukat.

c) Ugyane célból általánosan meg kell tiltani kisebb lakások egybeolvasztását nagy lakásokká; fontolóra kell venni a meglévő nagylakásoknak kisebb lakásokká való átalakításának elrendelését és ennek módzatait.

2. Minden módon törekedni kell a *többtermelésre*. Ennek eszközei az intenzívebb közoktatás, a munkafolyamat racionalizálása, a munkateljesítmény emelése. Csakis többtermelés révén érhető el, hogy a mai generáció egyéb igényeinek kielégítése után még vagyont halmozhasson fel épületek alakjában.

3. *Minden módon törekedni kell a jövedelemeloszlás megjavítására*. Erre a célra szolgálhat egy demokratikus földbirtokreform, demokratikus adóreform, teljes egyesülési és gyülekezési szabadság minden munkáskategória részére úgy a városokban, mint a falvakban stb.

4. Követelni kell az újonnan építendő bérházak általános és végleges adómentességét, kapcsolatban egy magas telekértékadóval, nehogy az adómentességgel nyújtott kedvezmény telekértékké alakuljon át.²¹

5. *Igyekezni kell a lakáskultúra fokozására az alsóbb néposztályoknál*. Erre a célra szolgál a jól szervezett lakásfelügyelet, amely kioktatja a lakókat a lakás helyes, egészséges használatára, végszükség esetén kényszereszközöket alkalmaz a lakás tisztántartására: másfelől rábeszéli, szükség esetén rákényszeríti a háziurakat a ház, folyosó, félreeső helyek, vízvezeték stb. rendhagyására és tisztogatására, falak meszelésére, ablakok beépítésére stb., stb. A lakásfelügyeletnek az egész országra, különösen a cselédlakásokra, munkástelepekre, műhelyi alvóhelyekre is ki kell terjedni.

6. *Hatósági kislakásépítés szociálpolitikai szempontból*. Láttuk, hogy a kislakáshiány oka alapján az a tény, hogy a munkásság mai alacsony keresete mellett a tőke — átlagos kamatoztatás mellett — képtelen a nagyobb családú munkás számára megfelelő lakást építeni. Ennek az állapotnak megszüntetésére szolgál az itt javasolt intézkedések közül a 2. és 3. csoport.

²¹ Mivel a beépített háztelkeket is éri a telekértékadó, ezeknek a házadóját is arányosan le lehetne szállítani, mert nem volna méltányos, hogy kettősen adózzanak. Vagy esetleg meg lehetne elégedni csak az újonnan épülő kislakásos házak végleges adómentességével is.

Ámde gyors siker itt sem várható. A lakásínség pedig sürgős segítséget követel meg. Ezért szükséges a hatósági kislakásépítés nemcsak Budapesten, hanem az ország minden városában. A hatóság nem úzet adót a kislakások után; ezenfelül megelégedhetik tőkéje után átlagprofit helyett azzal a sokkal alacsonyabb bankkamatlábbal, amelyet kölcsöne után fizet. De még az esetben is, ha a hatóság *ráfizet* a kislakásépítésre, ez ellen sem emelhető elvi kifogás.

Teljesen helytelen az a felfogás, hogy nem szabad a polgárok összességének rovására és költségére olcsó lakást nyújtani egy kiváltságos kisebbségnek. A hatósági kislakásakciónál esetleg felmerülő veszteség éppen olyan jellegű kiadás, mint a csecsemő- és gyermekvédelemre, kórházakra, csatornázásra vagy egészséges vízellátásra fordított kiadás. Ha sikerül olcsó, jó lakás révén sok ezer gyermeket a haláltól vagy hosszú kórságtól megóvni, családapákat a kocsmától és az iszákosságtól elvonni, egész családokat az elzülléstől megmenteni, úgy az erre fordított kiadás közvetve sokszorosan megtérül a megóvott emberanyag fokozott munkateljesítményén; megtérül szegénységélyen, árvasegélyen, hajléktalanok menhelyén, kórházakon, rendőrségen és börtönökön. Preventív szociálpolitikai költség ez, amely a közönség számára a leghasznosabb befektetés. Minden anya- és csecsemővédelem, minden közegészségügyi törekvés csődöt mond, ha nem sikerül a lakásviszonyokat lényegesen megjavítani.

7. Végül követelni kell a mai háborús lakásbérleti rendelkezések fenntartását mindaddig, amíg megfelelő számú üres lakás nem lesz. Ez nem elvi jelentőségű követelés, hanem egyszerű védekezés az ellen, hogy a háziurak a háború folytán előállott abszolút monopóliumokat féktelenül kihasználják a lakók meg-sarcolására.

Szemponjtjaink és követeléseink sokban eltérnek a lakáspolitikusok álláspontjától; ennek főleg az az oka, hogy mi *nem tekintjük a lakáskérdést különálló kérdésnek*, hanem az ország gazdasági és kulturviszonyaitól el nem különíthető és külön meg nem oldható problémának.

HATÁRKÉRDÉSEK

Marót Károly: A háború mint költői lehetőség.¹

Napjainkban sokat vitatják, hogy a költői alkotások és az alkotó költők milyen tulajdonságain múlhatik háborús-hazafias költészetünk elesettsége. Mi itt a költészet egész területe helyett csak az eposzra és a lírára leszünk tekintettel. A háború drámai kifejezése bizonyos fokig különben is lehetetlenség.

I.

Az ókori történetírás, sőt a mai is, amennyiben a művészi igény jegyében áll, mindig eszkömpálja a tényanyag előadásának nehézségeit. Livius a rideg történelmi eseményeket fölüeny kezelésükkel és *előre bevitt* csoportosításukkal, általános művészi sémákkal, drámai hatású beszédekkel, epizódok kiszínezésével stb. teszi kezelhetőbbé és művésziileg hajlékonyabbá. Az eposznál persze növekedvén a művészi igény arányai, az epika és történelem egymáshoz való viszonyában követelőbben fog a költészet szempontja is érvényesülni, jóllehet az eposz egészen a történelmet sem nélkülözheti és alakulásának a fontos, történelmi eseménytől adott, emelkedett hangulat is elengedhetetlen kelléke.

A viszonyt, mely a történelmi (háborús) és költői (mythikus) elemek között az eposzban van, legjobban oly alkotások árulják el, amelyeknek történelmi alapjait is kétségtelenül ismerjük.

Amit az orosz bylinák elmondanak, azt a nép mindenestre igaz történetnek tartja; innen nevek is (byl — valódi esemény; bylo annyi mint *a existé*). Vladimir minden kétségen kívül történelmi személyiség: a „szent” I. Vladimir², Muromec Ilia emlékezete még a XVII. században is élénken élt Kiebben, sőt sírját mutogatták; az úgynevezett „tipikus” részekben találó helyi emlékek, történelmi célzások és nevek vannak és így tovább. Mindez azonban távolról se jogosít fel, hogy a bylinákban történelmi alapot keressünk. A történelem Vladimirja, ki vad zarnok és bölcs kormányzó volt egy személyben, bátor, okos, erélyes ember, méltó, hogy a népdal megörökítse, nemcsak hogy soha nem hőse egy bylinának, hanem ami fény melleleg esik rá, az se hízelgő. Bár a stereotyp részekben, eléggé illően a történelmi személyhez, fényes külsőségek között, mint országi ó fejedelem jelenik meg, ahol az énekes rendelkezik, sokszor számalmas szerepet játszik, ahogy épp a költemények főhőseinek jellemzésére szükséges: négykézláb mászik ijedtében, térdreesik, ostoba, otthonülő, kicsinyes, szeszélyes, minden csak nem a történelmi Vladimir.³ Stasov — kinek 1868-ban a Vestnik Evropy lapjain az orosz bylinák eredetéről megjelent fejtegetései nagyjelentőségű, bátor tett

¹ A kérdést felvettem a *Huszdik Század* 1916, 304. k. 1.; most elmélyítem és kidolgozom.

² W. Wollner, *Untersuchungen über die Volksepik der Grossrussen*, 1879, 37. k. 1. és A. Rambaud, *La Russie Épique*, 1876, 98. kk.

³ V. ö. Rambaud, 54. 59.; Wollner, 38. kk. 11.

volt — a keleti mintákban látja okát, hogy a fejedelem ily halvány színekkel sikerült; Wollner talán több joggal gondol általán és egyenesen a népmesék királyára, aki nevetséges alakjával gúny tárgyul szolgál a mese hőseinek. A bylinák Vladimirja a mesekirály, történelmi csak neve. Hasonlókép a többi, állítólagos kievi bogatyrok sohase éltek, a bylinák epikus elemeit a hinduknál, törököknél stb. kell összekeresgélteni. Es ha Stasov túloz is a nemzeti vonások tagadásával,⁴ kétségtelen, hogy a bylinák *nem* katexochén történelmi eposzok és *a tartalom a potiori mese, ha személyei történelmi nevet is viselnek*, amiből úgy látszik, mintha a műfaj, de általán a költészet természetének az ilyen, „nem-történelmi” alakulás felelne meg.

Még tanulságosabban, mert úgyszólván szemünk előtt vezet e konklúzióhoz a szerb nemzeti epika. Egymást felváltó formái sokszor nyílt színen demonstrálják, hogy régi szerb történelmi énekekből, melyeket egykor költők a történetiségek kellő tekintetbevételével és épp ezért tökéletlen költőiséggel alkottak meg, hogyan tünedeznek a történelmi részletek és jön helyettük előtérbe, mit az első „történetibb” formák, műértékük legnagyobb kárára nélkülöztek, a kedély belsősége, az emberi, lelkes költőiség, mely könnyebben hatol be a mese általános-simulékony, mint a törtétség speciális-hajlíthatatlan merev szövetébe. A nép szája az adott történelmi szegletességet meseszerű kerekéssé nyalja és ez a forma marad győztesnek. Az újabb dalokban Marko királyfi épp annyira jóízű „nagyívó” lett, amennyire kitűnő hős és a török elleni küzdelmeit egészen háttérbe szorítják azon párbajai és lovagi viadalai, melyeket magánügyekben vív. Történelmileg úgyszólván jelentős személye — különösen a bolgár változatokban — egyenesen a tipikus meshős alakjába vész, míg ugyanakkor egyenes arányban a történelem kiküszöbölődésével, megnőtt az alkotások költőisége is. Vagy: Egy újabban keletkezett, *Az oroszok Bécs előtt* című guszlárdal mit se tud Rüdiger von Starhemberg grófról, Sobieski Jánosról, Lotharingiai Károlyról, Waldeck hercegről stb.; egyszerűen meseközhelybe fércelte a török ostrom — Bécs és a Duna nevében megmaradt — történelmiségét⁵; stb.

E tények ellen szólhatna: 1. ha kimutathatóan a régebbi hősköltészet „züllése”, maga az eljáró idő vagy békéssé változott korhangulat teremtené az „epikus meseköltészet”-et, amely így *romlott forma* volna, vagy 2. ha az orosz (szerb) stb. eset speciálisnak bizonyulna. Az elsőt csakugyan sokan képzelik.⁸ Wollner isi abból a feltűnő tényből, hogy e — helyi színezetükkel Dél-Oroszországra, Kievre (Don, Dnjeper, steppek) utaló — dalok az Onega-tó vidékén ismeretesek, míg Kiev körül egy-egy hős neve is alig él belőlük, arra következtet, hogy az eredeti hőseket a lakosság Kiev pusztulása folytán a XII—XIII. században elvitte keletkezési helyükről s míg a folytonos harci fluktuális és az új viszonyoknak megfelelő kozákdal (duma) Dél-Oroszországban minden nyomukat elmosta, addig az északra vándorolt gyarmatosok elődeik talajvesztett hőstetteit, (a formát, neveket megtartva), ízlésük szerint való kalandokkal cserélték ki úgy, hogy az epikus jelleg csak az állandó részek helytmaradása tartja s közben a tartalom, elhagyva a történelmi monda alapját, mese lett. De ez elmélet ellen vall, hogy az eredeti termőhelyen (Kiev) nyomuk se maradt az állítólagos régi énekeknek és az is

⁴ V. ö. Rambaud, 187. k. 1. — Stasov dolgozatát nem olvastam; tételleihez Rambaud 163. 184. 1. stb. útján férköztem.

⁵ L. Fr. Krauss, *Slavische Volksforschungen*, 1908, 277—286, nevezetesen 278. 1.

⁶ L. pl. E. Drerup, *Homer* 1903, 26—32. 1.

elképzелhetetlen, hogy változtak volna meg egészükben a kész költemények, vagyis, hogy akadt az új hazában olyan mesekincs, mely „véletlenül éppen” becserélhető volt a régi keretekbe. Wollner egyszerűen eleve züllött epikának tekinti a kevésbbé történelmi énekeket, hogy azután *circulus vitiosussal* eljusson téves és kerítő előítéletéhez, mely inkább epikusnak az inkább történelmit tekinti, sőt ezt a jobbnak képzelte mindjárt valóvá is projiciálja és az állandó részek hangjának megfelelőbb, történetibb költeményeket szupponál. Pedig a stereotyp kincs nincsen bizonyos kompozícióhoz kötve, még kevésbbé garantálhat bizonyos konformabb kompozíciót. A szerencsétlen szeretők sirján kinövő és ölelkező virágok (fák) nem mutathatnak mind egy régi formára vissza. Így azt hiszem: amit Wollner önkényesen és erőszakosan egy eredeti forma romlásának tekint, az az első tökéletes fejlődési forma (esetleges régebbiek legfeljebb a kialakulás stádiumát jelenthették), mely kétségkívül a telhető legtokélete-sebb volt, különben a nép nem ezt vette volna szájára. Ha előzőleg megvoltak e költemények történelmibb formái — aminek a szerbeknél voltak, az oroszoknál nem bizonyíthatók — költőileg inferiorisabbnak *kellett* lenniök, amit a szerb eset igazol is. Sohasem a történelmibb, mindig a meseibb költészet a fejlettebb. Szó se lehet tehát a lezüllött és új tartalommal devalválódó nemzeti, nagy epopeáról; ellenkezőleg a szerb epika éppen felfelé mutat és a tartalom csak átfestődhetett, színesülhetett, de nem cserélődött ki teljesen. Kiev körül sohase élhettek azon történelmi énekek, melyeknek a kivándorlók csupán történelmi *elemeit* vitték északra és tartották fenn. Az átköltözés sehol ilyen változást nem okozott és semmi nyoma, hogy épp az orosz költésben okozott volna. Szerbiában is egészen más processzus koportta ki a történelmi elemeket. Az átköltözésnek lehet és az orosz esetben — úgy látszik — van is nagyon fontos és ez összefüggésbe alig hangsúlyozott jelentősége, csak hogy a költemény kialakulásának jóval előbbi stádiumában. A költőzködés nem a költeményeket, hanem a mondananyagot befolyásolja és a talajt készíti elő az epikus kialakulásnak. Ez a pont tudniillik, mely szinte következetesen ismétlődik az eposzalkotó közönség körében, egyik legtermészetesebb és legkényszerűbb mód a történelem megkötő feszélyének kiküszöbölésére és első lépés ahhoz, hogy az átültetett csirák-ból a költészet kifejlődhessék. A közvetlenül ható, előtérben álló történelmi fontosság csak zavart szokott okozni a monumentális múltnézés⁷ eposzképző fokán. Az átköltözés második színre szorítja a történelmi esemény intenzitását, halványítja prepotenciáját és szabad kezét adva lehetőséget teremt, hogy a merev tárgyat a költészet kikezdhesse. Hogy Ilion megrohanása és elfoglalása költőileg feldolgoztassék, Troas görög hódítóinak csakhamar el kellett onnan távozniok (tudjuk, a terület hellenizálása nem is következett be), és ez a tényező magyarázza, hogy a Kievre utaló nyomok is az Onega-tó mellett erjedtek eposzba. Az új környezetben lazább ellenőrzés érzete ad szárnyat a költészetnek, mely a történelem nyomasztó és rideg alapján sokszor lehetetlen volna. Hogy a litvánok mongol leigázóiból szent Rus ezrével levágott áldozatai válhassanak, hogy az eposz sok olyasmért vehessen revansot, amin a történelem nem adott, egyszóval, hogy a történelem nemzeti eposzvá fejlődjék — ehhez szinte kell az átköltőzködés lökése; de mert így az epika fejlődése szükségképp csak az átköltözés *után* indulhat meg, kifejlett költeményeket még

⁷ A szó jelentőségéhez 1. Fr. Nietzsche, *Nutzen und Nachteil der Historie fürs Leben*. (*Unzeitgemäße Betrachtungen* I. k. II. darab) 117. k. lapok. (122. !!) A történelmi nagyság feszélyéről lentebb bővebben szölok.

nem érinthet, — e tény nem szólhat Wollnernek a „mesei” epika züllöttségét valló elmélete mellett. Ez eposzok meséi jelleme más-ként, tudatos alkotással, teremtődik.

De — másodszer — a szláv epika ilyen karaktere nem is áll egyedül. Bár a kirgiz Manas kétségtelenül történelmi személy és a róla szóló költeményekben mindenütt érezhető a győzelmes háborúk történelmi emléke, mégis a karakirgiz és abakan-tatár népek „eposzai” is mitikus mesék sorozata: eposzkészítő talajon „álomszerű mesevilág”. Sőt vannak jelek, hogy bizonyos fokig legalább, az *összes* epikus költemények mindig és mindenütt a meseszerűség irányában fejlődtek, *mindenütt* a történelmi kopottság, a „szabad út” kívánatos, hogy a meséi, bevált sémák szuverénül vihessék az epikus fonalat és *mindenütt* a mesejellegű költemények az abszolúte és relatíve is legjobbak. Csak nagyeposzoknál a körülmények bonyolultabbak. Azért azonban járatlan előtt is világos, hogy például az egész Nibelungen-hősmónda és ének nem ered a történelemből; Attila, a burgundok, a Dietrich-mónda stb. mellett elsőre kirínak a tisztán mítikus alakulatok: a Nibelungenhort motívuma, de a Brünhiltet (Brynhildet) megnyerő Sifrit (Sigurd), csakúgy, mint a meghaló alakja is, stb. A „fényes” Sifrit talán nem a nap- vagy időszak- vagy villám-mítoszból fejlődött, talán Frey vagy Wotan, vagy Tius hypostasi-sának se kell tekinteni, csak mesehős származását tagadhatná meg bajosan. A sárkányölő meg az alvó szépség (*la Belle au bois dormant*), akit ez felkölt (és nejevé tesz), kétségtelen mintái Sigurdnak és Sigdrifának,⁸ míg a meghaló Sigurd (és Sifrit) a skandináv Edda Baldrjának ősmítoszat ismétli, kit csak a fagyöngy sebezhetett meg,⁹ hiszen még Sifrit gyilkosának neve is áruló — tövis (Hagene),¹⁰ végül nem kevésbé mondai közhely az egy pont kivételével sebezhetetlen hősnek egész fikciója, mely eposzban a nem-homerosi Achilleusnek és Firdusi Isfendiyarjának halálánál is szerepel.¹¹ Ezért már W. Grimm és Raszmann szükségesnek látták, hogy a történelmi Attila elé egy mon-dáit feltételezzenek, kinek kalandjai lassan történelmi vonásokkal gazdagodtak, míg végre a két személy összeolvadt. A Nibelungen-lied Etselje nem a történelem Attilája. A Saemund-Eddában Atli a neve Brynhild bátyjának (Gudrun második férjének), ami magában megingathatja hitünket a történelem Sigebert, Brunehaut, Gundicarius stb. neveinek lényegességét illetőleg is. Az eddai alak, melybe az Attila-mónák történelmisége csak ügyyel-bajjal, láthatóan utólag van beillesztgetve, jól mutatja, hogy az alap a — talán már őshazái — mesekincs volt (Nibelun-genhort, Brynhild felébresztése, Sigurd meggyilkolása), mely bizonyos történelmi személyekkel csak német talajon kapcsolódhatott össze, nem egyszer pusztán a nevek hangzása alapján, hogy azután ennek északra szivárgott nyomai a régi Edda eredetibb hagyományán is erőszakos változtatásokat provokáljanak (így lett hún király Atli stb.). A Nibelungenliedet a vérfeudum és meselemek általános gondolatainak kombinációja öntötte eposzá és a kész meseszövegbe vétettek fel bizonyos *half remembred and half forgot* történelmi elemek. A folyamat tehát fordított ugyan irányban, de a meseszerűség felé kerekedő tendenciájában azonos

⁸ V. ö. H. Lichtenberger, *Le poème et la légende des Nibelungen*, 1891, 84. 1.

⁹ V. ö. Simrock ford. 8. kiad. 286. kk. 11.

¹⁰ V. ö. M. Müller, *Essays II. k. 2. verm. Aufl. v. O. Francke*, 1881, 98. 1.

¹¹ V. ö. Frazer, *Balder the Beautiful (The Golden Bough VII. r.)*. I. k. 1913, 104. k. 1.

azzal, amelyet a szerb epikánál észleltünk. És ezen lehetőségek valamelyike forog fenn minden népeposznál, csak épp a katexochen nagyeposzok, az Ilias és Odysseia történelmi alapjairól, sajátos és sajnálatos okokból, nem lehet ezt *aktaszerűen* kimutatni és ezért a sokszor végtelen tudósok vagy merő költői leleménynek tapogatóják az egész trójai háborút (B. Niese, Beloch),¹² vagy ellenkezőleg történelmi adattárt látnak az eposzban (Dörpfeld, régebben Wilamovitz is¹³), de persze egyik félnek se lehet egészen igaza. A történelmi mag szükségét és tényét Schliemann ásatásai óta el kell az Iliasban ismerni, viszont Achilles mitikus, helyesebben mondai-mesei eredete is tagadhatatlan; e két tényező egyformán jelentős.¹⁴ Achilles és Odysseus, az erős és ravasz hőstípusok, legjellegzetesebb kalandjaikkal együtt éppúgy a mesébe tartoznak, mint Sifrit, Marko vagy Manas, kik más néven, névtelenül, az eposzon kívül is ismeretes (mese)-alakok és csak úgy kerültek a trójai, hún stb. harcok történelmi alapjára vagy (részben) fordítva: bizonyos történelmi eseményeknek a maguk meseképére való hamisításával később teremtették meg maguknak az epika kimenőköntösét. Főtartalom és gerinc Homerosnál is a „mese”, mely az eposz történelmi eseményekből kaszírozott bordázatán mindig átlüktet. A két elem időbeli sorrendje az egyes alakulatokban lehet kétséges, de az eposz csak ott kezdődik, ahol a mese — feltétlen úrként — vezet. És ez az általános. A történelmi csak elenyészőbb elem, laza és általános keret, mely szinte csak a személyek, események hírességét, a név vagy a történelmi tény jóhangzását adja, bár ez viszont nem nélkülözhető;¹⁵ a burgundok hunországi kalandjainak képzelt tényei történelmi eseményekbe és miljöbe keretездőnek. A meséi alap és menet nélkül „költőített” történelem, egy Tinódi-féle lantoséna, vagy elvész a költészet számára, vagy — ha erre alkalmas — utólag szerez magához költőibb elemeket (mint a régebbi szerb énekek újabb formái), hogy mint költészet élhessen.

Mert még keret sem lehet akármily esemény. Kinodrámának a filmforceokat kínáló témák alkalmasak; népeposzt se lehet egy bármilyen történelmi esemény változatlan alapjára képzeln. A néplélek anyanyelvén csak bizonyos költői lehetőségeket kínáló eseményfajtákat lehet kifejezni, amelyeknél tudniillik a történelmi váz személyessé hamisítható (az eposz csak úgy kelt érdeklődést, ha a trójai háború Helena miatt, a hunok betörése Attila kincsvágya folytán történik),¹⁶ de főleg amelyeknél az illető esemény felkínál vagy legalább megenged bizonyos költői formákat, egy, a legegyszerűbb és legteljesebb kifejező eszközöket foglalkoztató, közhellyé váltható, *általánosnak született* mesemenetet. Ilyen célnak legritkább esetben felelhet meg egy határozottan speciális, merev történeti tény, inkább csak valami olyan eseményfajta, mely szabad kezét enged a mesének szükség szerint való idomítására, tehát leginkább a meglévő, esetleg (korral, átköltözéssel stb.) már elért történelmi jelentéktelenség. A történe-

¹² W. Cox *Mythology*, I. 169, 261.1. alapja, a napmythustheoria, ma már tarthatatlan. Üsener rossz és avult Ilios-etymológiája is a felhők közt keresi a háború eredetét.

¹³ Véleménye újabban (*Die Utas und Homer*, 1916) tisztult.

¹⁴ E kérdésről I. *Fejezetek a Homeros-kérdéshez*, 1907, 302. és hozzá még Finsler, *Homér*, 1908, 208—213. 1.

¹⁵ Kalevala nélküli (Comparetti, *Der Kalewala*, 1892, 56. k. L), de nem is eposz.

¹⁶ W. Wundt, *Völkerpsychologie* II, 1. 380. 1. — Már Goethe hangsúlyozza, *daß der Mensch im Grunde genommen der einzige Gegenstand sei, der den Menschen interessiere*.

lem és eposz viszonyában van a vonzás mellett valami taszítás, valami igény pozitívum mellett negatívumra is: a történelem és költészet bizonyos tekintetben ellenlábások. A történelem kell, de a jelentőségtelenség jobban kezelhető a költészetben. Kazán jelentéktelen ostromát (1552) pompás színekkel nagyította meg az orosz epika; viszont a történelemben döntő jelentőségű poltavai győzelmet csak banális közhellyel tudta megénekelni¹⁷ és még jobban nélkülözik az eredetiséget a Napoleon elleni szabadságharc (1812) még nagyobb eseményeinek feldolgozásai. Oknak viszont csak bizonyos fokig tekinthető az epikus véna elapadásáról szóló Bezsanov-féle magyarázgatás (*une voix qui tombe, une ardeur qui s'éteint*); az igazi főök csak az, hogy az *esemény határozottsága és nagysága egyenesen leküzdendő akadálya* nemcsak az esemény epikus, hanem általán költői feldolgozásának is. A történelem eseményei nem mindig költőiek és a háború, de még egy csata is, olyan nagy és sűrített esemény, melyből legfeljebb egy részt — „amennyit a szív felfoghat magába” — mondhatunk magunkénak. A költői erőnek természetszerű határai vannak és a cél elérése éppúgy múlik a szubjektum befogadóképességén, mint az objektum tartalmán. Vannak egyáltalán nem költőíthető tárgyak és a nagyot tartalmilag is, értelmileg is végtelenül nehéz kifejezni. Így a háborús-eseményes költés makacs ellenmondása csak akkor fogja a művészi cél elérését — a tárgyknak teljes szuverén kifejezését — megengedni, ha megfogadva Schopenhauer tanácsát, nem nagy történelmi eseményeket beszél majd el, hanem a jelentéktelenekeket igyekszik érdekessé tenni. A kollektív érdekű tömegjelenségek átfogásához lelkünknek már szinte csak a józan tudaton túlmenő, homályba tapogató, bizonytalan készségei vannak; egy harcos egyéni sorsa biztosabban és közvetlenebbül fér érdeklődésünkhöz, mint a birodalmak életét érintő, fontos akciók eseményei; két szegény és szomorú szerelmes boldog révbejutása jobban, mint egész nemzetek sikeres vállalkozásai. W. Scott — kinek szavait szinte szóról-szóra idéztük¹⁸ — még az okot is világosan kimondja: *men see only a limited space*. A népi költészet elhanyagolja a nagyot (és világosat) és ösztönös bölcsességgel az eredetileg kicsiny (és határozatlan) eseményt emeli halhatatlanná. Nem mintha a törtétség, a nagyság és általánosság ábrázolása művészileg teljesen lehetetlen volna, csak bizonyos fajta események és bizonyos nagyság tökéletes kifejezését rendszeren sem a költő, sem a közönség ereje nem bírja. Goethe ily értelemben panaszkolta Eckermann előtt: *Man bedenkt... selten, daß der Poet meistens aus geringen Anlässen was Gutes zu machen weiß*.¹⁹ Feltűnő, hogy katexochén háborús-történelmi alkotásokban, eposzokban milyen jelentéktelen szerepet játszik az illető háborúk törtétsége. Homeros a jelentéktelen vagy azzá fejlődött mykenaei vállalkozást Achilleus érzelmes és egyéni sorsába kicsinyítette és történelmi hagyomány *elemeivel* a haragvó-megengesztelődő hős mesesémájának követelményeihez és lehetőségeihez képest élt.

Le seul courroux d'Achillé, ----- remplit abondamment une Iliade entière: Souvent trop d'abondance appauvrit la matiere: e szavakkal Boileau csak Aristotelest írja át, aki dicséri Homerost, hogy nem mondta el a trójai háború egész krónikáját (Poétika, 23. f.); a „harcias” Ilias sem akarja a hadtörténelem egy fejezetét adni.

¹⁷ Rambaud, *La Russie Épique*, 1876, 321. 1.

¹⁸ *Bridal of Triermain* című, 1813-ban megjelent regénye előszavából.

¹⁹ *Gespräche mit Goethe*, 1868, II. 81. 1.

Amennyiben történelmi regények a prózai eposz igényeivel lépnek fel, természetesen ugyancsak a történelmi elem alárendeltségét kell mutatniok. A *Háború és Béke*-ben szinte mindenütt tudatos ökonómia különíti el a napóleoni hadjárat leírásait, mint beillesztett és kijáró hadtörténelmi fejtegetéseket. Bár Tolsztoj két célt aranyoz: egy művészt és egy hadtörténelmit, a kettőt külön tartja. Közvetve igazolja őt, hogy a kettőt összeolvasztó *Débacle*-nak művészi értéke és hatása veszedelmesen közel áll a semmihez.

II.

A háború azonban nemcsak történelmi, hanem érzelmi részében, a lírikusoknak is, nagy és az egyénen túlmenő téma. Már művészi művelésének alapfeltétele, a fizikai megélés is ellenmondásban áll a (lírikus) zseni *normális* konstrukciójával. Igaz költő csak átéltségekből és átérzettségekből költhet; ami harci életet pedig a harci elteltségig és kicsordulásig egy költőnek élnie kellene, az fizikailag és szellemileg ritkán fér vagy illik egy művészi fejlettséggel telített testbe-lélekbe.

De e feltétel teljesítése csak ritka, nem kizárt. Körner és Petőfi, ha nem fogtak túlnagyot, voltak ily szerencsés helyzetben. Súlyosabb feladatot jelent a háborús élménynek egyénen túlmenő, a harci érzelmeknek már csak tömeglélektanilag elemezhető jellemvonása; ennek megelevenítéséhez t. i. a költőnek lelke *szociális* tartályaival is kell rendelkeznie, holott egyéniségének e fontos összetevője íróasztalánál csak fogyatékosan és mesterségesen állhat rendelkezésére. Igazán jó harci dalok tulajdonkép csak a tömegben keletkezhetnek („népdalok”, Tyrtaios embaterionjai?), mert az egyén ama lendüléseit, melyekben szociális része is él, nem érheti utól az, amit ez az egyén kollektív állapotok felkérő-zéseiből szociálissá hamisíthat.

És ez még csak a szavahihetőség igénye, hogy a költő kifejezése élő és elevenítő legyen, hogy az üreset-markolást és a blamázt elkerülje! De a harci lírikusnak szüksége van az elragadó és meggyőző erő kétszeresen elengedhetetlen lendületére is, amelynek — kifelé — férfias emelkedettségét csak az a gyűlölet tudja szállítani, mely — újabb belső ellenmondás útján fekszik. Hogy tudniillik szava harcoshazafiasnak fessen, a költőnek a jót-alkotás egy alacsony, a műélvező szeme elől óvatosan eltüntetett eszközével: gyűlölettel kell fűtőznie. A gyűlölet pedig sokban faji kérdés, általában az alacsonyabb kultúrfokon jelentkezik és egyénilig épp a költőktől esik legmesszebb. Korunk számára például az olyan szavak, aminőket Romain Rolland kis franciája mond — *Je ne veux pas haïr. Je veux rendre justice mérne a mes ennemis. Je veux garder au milieu des passions la lucidité de mon regard, tout comprendre et tout aimer*²⁰ — szinte a gyűlölet generális csődjét jelentik. Így a költő nagyfokú kulturáltsági és a gyűlölet kulturátlansági igényei ritkán egyeztethetők, talán csak akkor, ha tapasztalatlan ifjúság (faji, egyéni) vagy rendkívüli elzártság oly szerencsés körülmények közt biztosítja a jóhiszemű gyűlölet lehetőségét, hogy a költőiséghez szükséges kulturái emelkedettséget kivételesen igaz tehetség adja meg.

A *potiori* politikai tárgyú hazafias költeménynél — már talán nincs is költő, ki a művésziesség beretvaéléről sohase lépne le a mindennapi élet lapos valóságára. Finom érzék (és rossz lelkiismeret) íratja a *La Chartreuse de Parme* szerzőjével: *La politique dans une oeuyre littéraire c'est un coup de pistolet au milieu d'un concert*.²¹ A gyűlöletszíváshoz nélkülözhetetlen politi-

²⁰ Jean Christophe, *Dans la maison*, 15. kiad. 104. 1.

²¹ Edition Lévy, 1899, 366. 1.

kai gyökér a költőt ártalmas, gyakorlati röghöz köti. A Kossuth-tal rivalizáló Petőfi politikai ambíciói, „pártoskodása” félreértetik vele tehetségét.²² „mihelyt Petőfinek eszébe jut, hogy ő nemcsak költő, hanem demokrata vagy politikai szerepre hivatott próféta s eszméket foglal versbe, alig mondható költőnek”.²³ így emésztette fel a politikus a költőt L. Uhlandban, Victor Hugóban, sokszor Bérangerben is. A politika örökös, köznapi izgalmi és súrlódásai nem alkalmas légkör a költő finom szervezetének:²⁴ a párt-, klikk- vagy törzsprogram az elzártág vaküvegét teszi szabad tekintetűre; viszont a politikától ment hazafiságnak nincs annyi és oly erős, mérgezetten gyűlölete, hogy költői hangot őszintévé tudna oltani.

Ilyen súlyos egyeztetetlenségek és nehéz találkozások folytán nincs műfaj, mely jobban inogna, és nincs még egy, ilyen tág érzelmkör, mely hasonlóan szűk sikerekre volna kárhozzatva: az e fajtájú költészet legnagyobb művelői kezében is szaporátlan és hálátlan.

Viszont a magyar karakter — legalább is a múlt század folyamán — mindenesetre sokban segíthetett hozzá, hogy e követelményeknek megfelelő, oly ritka belsőségek egy-egy szerencsés egyénben előálljanak. Petőfinek pl. a műfajt sok egyéni körülmény is szerencsés-véletlenül illeszti kezéhez; ilyen: a fiatalság, mely olykor szinte a kulturátlanság erejével tudja őszintévé gyűléstenni gyűlöletét; a harci élmény és tapasztalat, hogy viselte, sőt (úgyszólván) csinálta is a háborút; a lángész, mely tapasztalatlan-ságával megsejtette az egész összetételét és összefüggését is; a szerencsés alaptermészet: örökösen lacerált és reagáló harmoniátlansága, mely azelőtt is mindig „harcolt” s költői jellemének legkiemelkedőbb vonása, hogy egyébként is mindig szívét és élményét, szinte sohasem írta elgondolásait. Rátermettségét néhány utolérhetetlen dala igazolja. Viszont tagadhatatlan, hogy az úgyszólván kényszerű tökéletlenségek nála is kiütözköznek. E tárgykör — belső és külső kötöttsége miatt — alig lehet zseninek egész pályára szóló költői és költőinek maradó revierje. Még a gyermek Körnernél is épp oly fontos a lant, mint a kár és Petőfi elméleti művészlágyságát is csak átmenetileg, az összeesküdt körülmények csaló kerítése és szerencsétlen-szerencsés predesztináltság sodorták ez útra. Már ama szűk éveken belül is, melyeket e téren dolgozott (mert élt) át, előrevetődik e fény árnyéka: kiérzik a meggyőző hév hiánya. Sok költői hűrt és hangot nem találhatott tapasztalataiban, sok gyűlöletet nem engedett ifjúságát legyűrő kulturáltsága (a „nemzetközi” Petőfi!), míg nagyobb témához nyúlania nem volt „öregsége”, azaz élményei. Mikor a hangot hajszolva klubprogramokból meríti fogyó gyűlöletét, francia gyakorlati politikusok, szónokok, történetírók olvasgatásából a hangulatokat, — csak a művészet halála, néhány rossz „hazafias” költemény lehetett a vég, költemények, melyek szemmel láthatóan annyira a külső körülmények erőszakos, törvénytelen szülőitei, hogy bizonyára feltehetjük: ha túléli e fejlődési fázist, szakít vele és megtagadja, mert költő voltába került volna. Salamon szerint mindenesetre már halála előtt, 1849-ben a mélykedélyű művész kerekedett felül benne.

A hazafias-harcos költészet alig leküzdhető nehézségeit aligha fogják, ma, olyan, költői szempontból — mint láttuk — egyenesen

²² Kifejtettem ezt *Irodalomtörténet*, 1913, 83. k. és 91. L, amihez 1. még Salamon F., *Irodalmi tanulmányok* I. 1889, különösen 231. 1.

²³ Salamon Ferenc, 226. 1.

²⁴ V. ö. J. P. Eckermann, *Gespräche mit Goethe*, 1868 II. 242. 1.

hátrányos okok megkönnyíteni, hogy e világháború az ember millióit látatlan-hallatlan technikával pusztítja. Hiszen ha összeadjuk a nehézségeket, melyeket a nagy események, mint ilyenek, és a háborús-hazafias érzelmkör együtt jelentenek, ha nézzük, hoegy például e mostani háború mennyivel nagyobb, semhogy akár részeiben is felszívható, mennyivel kollektívebb, semhogy egykönnyen költőivé egyéníthető, mennyivel közelállóbb és világosabb, semhogy a költészetben feloldható, mennyivel elvontabb és bonyolultabb, semhogy a gyűlölet fellobbantására alkalmas volna, — akkor legfeljebb azt csodálnók, ha belátható időn belül akadna költő, aki nemhogy egészének, de egy fontosabb részletének is, akár epikus, akár lírikus, művészi feldolgozását tudná adni. A történelmi fontosság és gazdasági jelentőség *ellene* szól a művészi kifejezés lehetőségének, hiszen költői feldolgozásra *nem az* kínálkozik, ami történelmileg nagy, hanem *a költészeti* igényeknek megfelelő események, amelyek leginkább és szinte kényszerűen a kicsi és jelentéktelen témák szoktak lenni. Sokkal kisebb háborúknak sincs költőileg élő feldolgozásuk s mindenesetre végtelen volna az idő és a lélek, mely ezt a világra kiterjedő tömegmozgalmat úgy tudná érzelmileg asszimilált költészettárggyá kicsinyíteni, hogy jellemének megtartásával beférjen a szűk és individuális emberi érdeklődésbe. És ma mindez még csak nem is múlt!) Egy az átfogás tehetségének öreges erényét, más a személyes tapasztalat és átérés őszinteségét, harmadik a gyűlölet meggyőző fiatalóságát fogja nélkülözni, és így tovább.

Tehát nem a háborús költészet mai méltatlanságán kellene felháborodni. Költészetnek semmi külön közössége, a történelem kategóriáival és semmi kötelessége e címen nem nőhet. Ha egész életében káros előítéletek, szűkkeblűség ellen, népének felszabadításáért, ízlésének megtisztításáért, lelkének, eszének nemesítéséért küzdött, mi jobbat tehetne még ennél a költő: *Wie soll er denn patriotischer wirken* — kérdi Goethe *pro domo* is.²⁵ A gyűlöleten túlóregedett és túlkulturált író, ki mesterségesen, tendenciával, retorikával, esetleg történelemmel pótolja gyűlölése érzett hiányát (Maeterlinck, hogy közelebbi példát ne hozzunk) — a maga művészete, képességei eilen dolgozva — aligha cselekszik a művészet jegyében, de hazájának mindenesetre, mindenképp rosszul szolgál. Goethe az Eckermann tolmácsolta vádakra, hogy Körner, Arndt vagy Rückert módjára nem vette ki részét a német-francia felszabadító harcokban, megkapó őszinteséggel és csodálatos mélyrelátással felelte: *Wie hätte ich die Waffen ergreifen können ohne Hass! und wie hätte ich lassen können ohne Jugend!*²⁶, amiben kétségkívül kifejezte, mennyire jelentéktelen, esetleges és mellékes a költő fejlődésében, egy műalkotás létrejöttéhez az a külsőség, hogy a költő körül éppen „történik valami”.

Költő önként zárja ki magát minden téma köréből, melyben nem szolgálhatja legbecsületesebben — a művészetét.

²⁵ J. h. II. 241. 1.

²⁶ J. h. III. 216. 1.

SZEMLÉK ÉS JEGYZETEK

Bárd József: Somló Bódog jogászati alapvetése.¹

A joggal való tudományos foglalkozásnak elméletileg elgondolható lehetőségei az idők folyamán gyakorlati szükségletek hatása alatt válnak kultivált tudományokká. Azonban a szülő okkal való kapcsolat fejlődésük folyamán igen gyakran megszűnik és semmivel sem törődve futják be mindazon lehetőségeket, amelyeket a kutató gondolat részükre megnyit — míg végre elfáradtan újra visszatérnek kiindulási pontjukhoz. Ha egy pillantást vetünk az „általános” vagy „analitikus” jogtan fejlődéstörténetére, azonnal látni fogjuk, hogy Somló Bódog hatalmas új munkája melyik tudomány körébe esik és fejlődés e pályának melyik pontját jelenti.

Lássuk az általános jogtan megszületését. Anglia sajátos, esetek eldöntéséből, szokásból kifejlődő jogrendszere nemcsak a kontinentális, hanem a római jogfejlődéstől is lényegesen különbözik abban, hogy a szétszórt szabályok kodifikálása még a mai napig sem történt meg. A 18. század végén oly nagy zavar és bizonytalanság uralkodott a *case-law* és *statute-law* mindegyikében, hogy a leggyakorlottabb bíró sem ismerte ki magát az angol jognak nevezett történelmi régiségek múzeumában, senki nem tudta határozottsággal megmondani, hogy melyik szabály érvényes és melyik „*overruled*”. Ehhez járult azután a sötét, zavaros jogi terminológia, a jogi tolvajnyelv, amelyben azonban lassanként a jogászok sem tudtak eligazodni, mert hiányzott a római jogdogmatikai fogalomélesítő és rendszerező előtanulmány. Amikor Bentham, Romilly és Brougham alatt kiséprik a sok lomot, megkezdődik a reformáló törvényhozás, — akkor még jobban hiányzott minden alkotó munkának szükséges kísérője, a rend. Az angol jog szabályok rendetlen, rendszertelen káosza maradt, közjogi és magánjogi intézkedések egybekeverten, a használt kifejezések szabatos meghatározás nélkül jelentek meg a statútumokban. Emellett az angol jog oktatását teljesen elhanyagolták, sem Londonban, sem a régi egyetemeken nem adták elő. A jogtanuló praxisa közben belevetette magát az esetjogi gyűjteményekbe, meghengergőzött közöttük és így ragadt rá jogi tudománya. Nem csoda, hogy eközben, mint arról már Blackstone panaszkodott 1756-ban, egyetemi megnyitó előadásában: — „...so many persons of moderate capacity confuse themselves at first setting out, and continue ever dark and puzzled during the remainder of their lives.” — Kendszeres jogi tankönyvnek nyoma sem volt. Ilyen

¹ Felix Somló: *Juristische Grundlehre*. Leipzig: Felix Meiner, 1917. 556 l. Ára 24 márka.

körülmények között égetően szükség volt egy olyan tudományra, amely egy fejlett jogrendszer sémáját adva az egyes jogágak áttekintését, alapfogalmaik tisztázását lehetővé teszi. Minthogy a római jogot nem lehetett felhasználni, — itt az volt az egyetlen megoldás, hogy a jog legegységesebb jelenségére, a jogszabályra visszamenve, kell azt egyrészt részletes tartalmától függetlenül elemezni, másrészt az így nyert vázlat kapcsolatba hozni a fejlett jogrendszerek legáltalánosabb fogalmaival. A jogi terminológiának ilyenén módon való tisztázását végzi el *John Austin*.

Abból kiindulva, hogy a jogszabály (*law!*) parancs, és pedig a szuverén parancsa alattvalóihoz, amihez általában a szankció is meg van adva — a jogszabályt kivágja a különböző törvényfogalmak összevegyítéséből támadt gondolati káoszból; majd a jog adott fogalmának elemzésével végigmegy a szuverén és alattvalói viszonyának vizsgálatán, a jogforrástanon, majd a jogtételek tartalmi fogalmainak legáltalánosabb csoportosításán. Emellett sok helyütt kidomborodik Austin azon nézete, hogy a különböző jogrendszereknek vannak olyan, mindenkori tartalmuktól független elemei, amelyek nélkül jogrendszer nem gondolható. Ez iránynak „*analytical*” — „*general*” — „*pure jurisprudence*” név alatt Angliában a fenn leírt okokból igen tekintélyes számú képviselője akadt.

Németországban a 70-es években egészen más okokból és más iránnyal kezdődik egy, az Austinéhoz hasonló tudományos foglalkozás. Amíg Austin a differenciálatlan angol jogot akarja részeire analizálni, addig a német jogtudósok a végletekig specializált jogágakat — amelyeket a partikuláris jogrendszerek területileg is megszággattak — akarták valami módon integrálni. Amíg Austin elméletet, filozófiát (benthami utilitarizmust) akar a jog művelésébe önteni, addig Németországban a filozófiának a jogtudományba való beözönlését akarják kiszorítani. A jogtudomány a maga eszközeinek segítségével, a filozófiai spekuláció ajánlotta egységesítési módok visszautasításával akarta a jog szintézisének feladatát elvégezni. Kezdődik ez tudtommal Iheringgel, folytatódik Thöl, Binding, Thonnal, míg lassan hatalmas táborra emelkedik követőinek száma s elég ha Merkel, Bergbohm, Bierling, Kelsen, Jellinek neveit emlitem meg.

Noha Ihering normaelmélete valószínűleg Austin ismerete nélkül alakult ki, csakhamar észrevették a német tudósok, hogy az általános jogtannak, amely minden jogág közös elemeit akarja egy jogi előtanba összefoglalni, Angliában már nagy és kiművelt irodalma van. A német tudósok filozófiával átitott gondolkodása azután mindjobban elmélyítette az austini tanokat, s a jogot, mint követelő szabályt tekintve rendkívüli találékonysággal és logikai erővel igyekeztek a jogélet különböző jelenségeit megmagyarázni és a minden jogágban azonosra rámutatni. A minden jogágban azonost azonban még tovább abstrahálhatjuk és fölvehetjük azt a kérdést, hogy mi az, ami minden jognak szükségszerű része, mi az ami nélkül jog egyáltalán el nem képzelhető? Nyilvánvaló, hogy a német tudomány a maga nagy ráérésében ezt a kérdést is felvetette és ez iránynak, a tiszta elméletbe fordulásnak, — mely nemcsak az

előbbi feladatból, hanem annak anyagából, az általános jogtanból is kifut — legkiválóbb képviselője — Stammler Rudolf.

Már a *Wirtschaft und Recht nach der materialistischen Geschichtsauffassung* című művében keresi a jog egyetemesen érvényes fogalmát, a nyert eredménnyel meg nem elégedve a *Theorie der Rechtswissenschaft*-ban végleg megformulázza és kifejti (s a *Wirtschaft und Recht* legújabb kiadásában már ezt illeszti be). Ahhoz, hogy jogról beszélhessünk, Stammler szerint, már a jog fogalma szükséges. A jog fogalma tehát minden jognak *a priori*-ja. A jogtartalom tudjuk örökké változik, ami benne állandó, az alakja, alakon a benne egyetemesen és szükségszerűen érvényest értve, helyesebben *die logisch bedingende Art und Weise eines Gedankenganges*. Minthogy a jog a lelki élet „akarás”-mezejébe tartozik, az „akarás”-nak egy sajátosan konkretizálódó módja a jog lényege, s így alakul ki a jogfogalom meghatározása: — „*Recht ist das unverletzbar selbstherrlich verbindendes Wollen*”, amely azonban Stammler minden erőlködése ellenére sem tudja a jogfogalmat a társadalmi követelő szabályok egyéb csoportjaitól tisztán tartani.

Somló Bódog legújabb művében ugyanazt a feladatot tűzi ki magának, mint Stammler, a jogfogalom meghatározásában az austini gondolatvilág körében marad, s az általános jogtan egész irodalmának tökéletes ismeretével nemcsak az austini gondolatokat helyesbíti, hanem saját feladatának az általános jogtannal érintkező vonalán is biztonsággal rajzolja meg a határokat. Ha a hegeli filozófia terminológiáját szabadna használnom, azt mondanám, hogy Somló művében Austintól Stammlerig minden *aufgehoben* és egy magasabb egységben egyesült. Ez a munka az idevágó irodalomban lappangó alapkérdést tudatossá teszi magának és a legjobb feleleteket adja meg olyan tudományos felkészültséggel, irodalmi ismeretekkel, hogy gondolatainak eredetisége mellett is bármelyik idézetültvényes német tudós elsápadhat az irigységtől. Más kérdés természetesen az, hogy olyan-e vajjon a kitűzött feladat, hogy a legjobb felelet mellett is nem maradunk-e elégedetlenek?

Mi az a *Juristische Grundlehre*? A joggal foglalkozó különböző tudományok a jogszabályok tartalmát tárgyalják különböző szempontokból. Így a jogászatnak normák magyarázása, rendszeresítése a tárgya; vagy például a jogtörténelem e szabályok időbeli változását írja le. Azonban foglalkozhatunk és szükséges a joggal foglalkoznunk abból a szempontból, hogy azt keressük, ami benne szükségszerű, ami nélkül jog egyáltalán nem gondolható. Minthogy pedig a joggal való mindennemű foglalkozásnak alapjai e mondani valók, — azért nevezi őket Somló jogi alapfogalmaknak, s rendszerüket jogi alaptannak.

A jogi alaptan az általános jogtantól gondosan megkülönböztetendő, mert az általános jogtan jogszabályok tartalmának általánosítása, tételei normatív érvényűek, míg jogi alaptan a minden elgondolható jogban szükségszerűt keresvén a jogszabályok tartalmából, a követelő szabályok tágitásából kiemelkedik és a jogot mint *tényt* veszi szemügyre.

Ha mindazt megfigyeljük, ami a jog közképében bennfoglalva, legfontosabb jegyként a jognak követelő szabályi mivolta emelkedik ki. A jog a normáknak egy bizonyos csoportja, s

e fölé rendelt fogalomnak elemzésével kell meghatároznunk, hogy a normák melyik csoportja jogszabály — vagyis mi a jog! Ha azután majd az így nyert meghatározás jegyeit végiggondoljuk és elemezzük, akkor a fogalomból mint centrumból meg kellő magyarázatát a „jog” gyűjtőszava alá foglalt minden jelenség.

Somló a jog fölé rendelt fogalmának, a norma fogalmának rendkívül finom boncolásával — amelyek korábbi értéktani vizsgálataihoz kapcsolódnak — elsősorban elválasztja az abszolút normákat az empirikusoktól, vagyis a logika, etika, stb. parancsoló nélküli, feltétlen érvényt követelő normáit, az akarat, empirikus követelő szabályoktól, — s ezzel a helyes jognak etikád, tartalmi fogalmát kihasítja a jognak mint társadalmi ténynek fogalmából, s a jog fogalmának meghatározásában annyi zavart okozó egybekeveredésüket megakadályozza, — sajnos azonban egyúttal a jog bevett értelmének egyik legfontosabb részét elhagyja. Majd az empirikus normák táborában *Urheber*-jük szerint különbözteti, kiválasztja a jogi normákat a különböző társadalmi normák közül azzal, hogy a jogi normák sajátosságát az adja meg, hogy egy sajátosan meghatározott hatalomtól erednek. S e hatalom sajátosságának vizsgálatából azután előáll a jognak alapfogalma, mely szerint a jog: — egy rendszerint követett, kiterjedőleg szabályozó, állandó, legfőbb hatalomnak normád. (*Recht bedeutet die Normen einer gewöhnlich befolgten, umfassenden und beständigen höchsten Macht.*) E fogalom jegyei természetesen nem határozottak, mert a jog fogalmának éppen az a sajátossága, hogy kiélezett meghatározást nem tűr meg, hanem a jelenségek ilyenkor megcáfolják a gondolkodót, amint például Austin szuverénjét az indiai falusi közösségek határozott szuverénkülisége, amire Maine hívta fel a figyelmet. A jogfogalom tehát a jogot mint társadalmi tény tárja elénk, visszavezeti a legfőbb hatalomra, s ebben az értelemben tartalmi meghatározás, ellenben független minden jogtartalomtól, minden jognak feltétele *a priori*-ja, relativ *a priori*, s ez értelemben alaki meghatározás.

Jó lesz azonban mindjárt rámutatni arra, hogy e meghatározás jogtartalmi függetlensége is igen relatív, ez a meghatározás belenyúlik a jogtartalomba. Minthogy a jog fogalma megköveteli a szabályozás kiterjedtségét, ezzel egyúttal *mitgesetzt*, hogy az életviszonyok bizonyos nemeire, amelyek ily többséget alkothatnak, például a gazdasági szervezetre ki kell terjedniök, habár az igaz, hogy e viszonyok mikénti szabályozása felől ezzel még semmit nem mondtunk. Viszont azonban azzal, hogy a normák rendes követése is ott van a definícióban, a hatalom állandósága mellett, — beleértőleg kimondtuk azt is, hogy a feltétlenül szabályozandó életviszonyok szabályozásának olyanak kell lenni, hogy az adott nép értelmi és gazdasági fejlettségének megfeleljen. Sajátságos, hogy definíciójának ezt a részét mily mostohán kezeli Somló nemcsak a következtetésekben, hanem a megalapozásban is. Kategorikusan kimondja, hogy *„Die Normen einer Macht, die nur eine ganz spärliche Anzahl von Normen an ihre Untergebenen richtete, würde nicht zu einer Rechtsmacht ...Es ist dazu noch erforderlich, daß sie zahlreiche Normen an ihre Untergebenen richte, und ein*

weites Gebiet der Lebensverhältnisse in positiver Regelung machtvoll erfasse" (97. 1.). Pedig a hatalom állandótlansága és a szabályok nem kielégítő követése mellett következteti Somló azt, hogy a nemzetközi jognak nevezett szabályok nem jogszabályok, hanem helyesebben államok feletti normák csoportja.

A jogfogalom meghatározása a joghatalom meghatározása lévén, nyilvánvalóan egybeesik a szuverénnek és az alkotmány-nak meghatározásával, utóbbin értve azok meghatározását, akik együttvéve a joghatalmat alkotják. Minthogy pedig ez igen sokszor jogtartalmit is meg van határozva: — előtünk az a kérdés, hogy a jog alapfogalmának esetleges jogtartalmi meghatározásához mi a viszonya?

E viszony — a közjog tudományának lényege — az, hogy a jog alapfogalmát a tartalmi meghatározás érintetlenül hagyja. A kettő egybeeshet, de ha különböznek, akkor akármit is mond a papirosalkotmány, a joghatalom tényfogalmán nem változtat, az lesz a valóságos szuverén, akit a jogfogalom határoz meg. Ebből a megvilágításból bontakozik ki a közjog tudományának azon alapfeladata, hogy a jogtartalmi meghatározásoktól függetlenül, szociológiai módszerrel kutassa ki az adott állam valóságos joghatalmát, szuverénjét.

Sajátságos, de a jogfogalom meghatározásának módjából érthető módon e hatalmas munkának talán az egyetlen újmutatása van a jurisprudencia számára. A jogfogalomnak, részeinek végig gondolása, mint látni fogjuk, ia nagy logikai erőfeszítés ellenére nem tud még egy ehhez hasonló eredményt sem létrehozni, a „rendesen követett, kiterjedőleg szabályozó, állandó, legfőbb hatalom normáinak” fogalmából ennél nem sokkal több csordul ki a jurisprudencia részére.

Logikai erőfeszítésről beszélek, mert Somló a jog fogalmát meglelvén, többé nem. a tényeket, kapcsolatukat nézi, nem a joghatalom tényleges elhelyezkedését, dinamikai meghatározása értelmében való működését vizsgálja, hanem a jogfogalom szükségszerű gondolati kapcsolataiból pattannak elő egy sajátos fogalmi dialektikában: — (társadalom, állam, szabály-címzett, alattvaló, jogkötelesség stb. A társadalom ugyanis bizonyos normákat követő emberek tömege, az állam pedig olyan társadalom, amely egy joghatalom normáinak követése folytán alakul. A norma fogalmából következik, hogy címzettje van, a parancsszabályból, hogy jogkötelességet állapít meg — és így tovább. Somló egy ponton megáll, holott ezt következetesen így lehetne folytatni: — a megkívánt fizikai személyekkel „mitgesetzt” a megélhetési lehetőség (már a joghatalom sem tud állandóan parancsolni az élet feltételei nélkül), ez viszont nemcsak a föld és levegő, hanem bizonyos anyagi és szellemi termelés nélkül sem gondolható, ami viszont már bizonyos „rend”-et foglal magában! Vagyis végeredményben oda jutunk, hogy a jog logikai fogalma nem gondolható el a jog tartalmi fogalma nélkül, ez utóbbi szükségszerű feltétele!

E logikai tornától függetlenül iparkodunk néhány fontosabb részlettel foglalkozni, mert ha valamennyi gondolattal foglalkozni óhajtanánk, úgy járnánk, mint Binder, akinek Stammler kritikája négyszázoldalas könyvvé dagadt.

Minthogy a jogi normák nem a maguk tisztaságában jelennek meg, ennél fogva a jurisprudencia nagy feladata a jog forrásai-ból a jogi normákat kielemezni. E jogi normák között fontos különbség van, egyesek parancstételek, mások ígérettételek. Ez a különböztetés Somló szerint igen fontos, mert ez tükrözi vissza azon két eset közti különbséget, amidőn a szuverén alattvaló-nak ígéri valaminek tevést vagy nem-tevést, — s amidőn a joghatalom alattvalójához intézi parancsát, s e parancsral a címzettre rótt kötelesség párjaként egy másik alattvalónak a kötelezettel szemben jogosultsága áll elő. Fontos ez esetet megkülönböztetni, mert Somló szerint a szuverén kötelezettsége mindig ígérotétel, s miként általában az ígérotétel (s ezzel együtt a szubjektív jog), — nem tartozik a jog alapfogalmához. Elgondolható ugyanis egy olyan állam, amelyben a jogrend csupán az alattvalókhoz intézett parancsokból áll, anélkül, hogy a joghatalom akárcsak azt a kötelezettségét is ígérné, hogy ha a parancsot az alattvaló nem teljesíti, a másik jogosított alattvalónak a teljesítést kikényszeríti. Mindenesetre, ha a jogfogalom összes megkívánt elemére gondolunk, a „rendes köve-tés” és a „kiterjedt szabályozás követelményeire”, úgy igen nagy erőlködésünkbe kerülhet egy olyan államot elképzelni, ahol az ilyen jogrend állandó lehetne.

Ha a joghatalom ígérő normáit meg is szegi, az azok elle-nére létrejött szabály mindazonáltal jogszabály. A jogi alaptan szempontjából megkötött joghatalom nincsen, a megkötés jog-tartalmi fogalom, amely azután az illegitim jogalkotás eseteit idézheti elő.

A joghatalom a primárius jogforrás, de megbízhat mást is jogszabályok alkotásával s ezzel szekundárius jogforrásokat teremthet. Minthogy pedig a jog kijelentése kifejezetten és nem-kifejezetten történhetik, ennél fogva a jog forrásainak két, a fej-lettebb jogrendszerekben négy szükségszerű csoportja van: — a kifejezett és nem-kifejezett primárius jog, továbbá a kifejezett és nem-kifejezett szekundárius jog. Amíg a primárius jog mind-két csoportja egyenlő erejű, addig a primárius jog a szekun-dárius mindkét fájának feltételeit meghatározhatja, úgy hogy például a szekundárius szokásjognak bizonyos feltételeknek meg kell felelni ahhoz, hogy jog legyen, míg a primárius szokás-jog esetleges tilalmaktól, feltételektől függetlenül jog.

A jogértelmezésnek alaptani, a jog fogalmából következő szükségszerűsége, hogy a legfőbb hatalom összes kijelentései a jogi normák ellentmondás nélküli rendszerébe értelmezendők (383. 1.), — bár őszintén szólva nem látjuk át, hogy miként állíthat fel a jogi alaptan ilyen követelményt, mikor legfeljebb az értelmezés módjának tényeként állapíthatni ezt meg. Mint-hogy azonban a jogi alaptan ennél többet amúgy sem tud a jog-értelmezésről mondani, jó lesz e keveset nem visszautasítani. A jogi alaptan ugyanis végigmegy a jurisprudenciát közlelről érdeklő számos kérdésem (szabadjog, *ignorantia iuris*, stb.), a kérdéseket gyönyörűen felállítja és megvilágítja, sajnos, azután bebizonyítja, hogy e kérdésekre a jogi alaptan nem tud meg-felelni.

Somló folyton azt hangoztatja, hogy a jogi alaptan minő fontos a jurisprudenciára, de végeredményben nem tudjuk be-

látni, hogy e nagy fontosság miben nyilvánul meg. És ez vezet bennünket ahhoz a kérdéshez, hogy el tudunk-e gondolni olyan szükségzet, el tudunk-e gondolni a jogtudományon belül olyan kérdést, amelyhez a minden jogban egyetemesen és szükség-szerűen érvényes *a priori* fogalmához kell felszállnunk, vagy a jog tényeinek elemzését és absztrahálását addig a határig kell követnünk, ameddig a gondolat a jogrend lehetőségét el tudja képzelni?

Az igaz, hogy egy tény állító kijelentésben probléma az alanynak és állítmánynak kapcsolata, illetve e kapcsolat szükség-szerűsége, a szintetikus *a priori* ítéletek lehetősége fontos ismeretani probléma. De micsoda hasonló probléma rejlik egy parancsoló kijelentésben? A parancsolás, mint cselekvés ilyen kérdést nem rejt magában, hiszen erre a felismerésre alapozta Fichte Descartes-tal szemben filozófiáját! Itt azonnal a praktikus filozófia körében vagyunk: — kérdés a parancs célja, tartalma, helyessége, hatása, érvényesítésének módja, stb.! És ez a kör határozza meg a jogtudomány érdeklődési területét. Amíg az általános jogtan a fejlett jogrendek tartalmi fogalmait egységes elvvel csoportosítani, a minden jogágban közöset felismerni segít, addig a jogtudománynak szívesen látott támasza, miként Austinnál láttuk: amint azonban az absztrahálás oly mértékig folyik, amelynél mindaz elmarad, ami nélkül jog elgondolható, akkor fárasztó erőfeszítéssé válik, a tudományos játékok egyikévé, mert az igazi tudományos érdek a létezett legprimitívebb jogrenden túl megszakad.

A jognak joghatalmi meghatározása a minden jog mögött rejtőző hatalom kiemelése lévén, szívesebben láttuk volna a német irodalommal Advott szócsaták helyett a joghatalom szociológiáját. Az egyszerű fogalmak fárasztó boncolása nem áll arányban a reá fordított munkával, sőt néha képtelenségekhez vezet. Így például a *Versprechensanspruch* és *Befehlsanspruch* közötti szubtilis fejtegetéseknél ily módon boncolja a *Versprechen* fogalmát: — „*Durch das Versprechen wird demjenigen, dem es geleistet wird, etwas gegeben, das Versprechen gewährt ihm etwas... er bekommt dadurch etwas... Das Versprechen bedeutet für den Versprechenden ein Minus, für den Versprechensempfänger ein Plus dem status quo ante gegenüber.*” (439—440. 1.) önkéntelenül eszünkbe juthat az az eset, amikor valaki megígéri szomszédjának, hogy elloppja majd a lovát! Hol van itt a mínusz és a plusz? Egyáltalán miért kell a legegyszerűbb kijelentéseket is a legbonyolultabb frazeológiába burkolni?

A jogi alaptan, mint a joghatalom meghatározása a közjog területén mozog és figyelmeztet a tételek értelmében való és való-ságos szuverén különbségére. Emellett azonban a tételes meghatározások etikai hatásukban nem kis mértékben járulnak ahhoz a tényhez, hogy ki a szuverén. A magánjogra nézve azonban már a jogi alaptannak nincsen mondanivalója, voltaképpen a magánjog nem része a jog alapfogalmának, jogrend Somló szerint magánjog nélkül is elgondolható. Megjegyzendő, hogy Somló a magánjog és közjog különbségét a jogi normák azon különbségében látja, hogy az előbbi az ígérési kötelezettség és belőle következő igény, illetve primárius parancskötelezés mellett

szekundárius parancskötelezettséget és ebből következő parancsigényt tételez, vagyis a magánjog ismertető jele az egyik alattvalónak kötelezettsége, illetve jogosultsága nem csupán a joghatalommal, hanem egy másik alattvalóval szemben is. Valójában azonban a jogélet egésze benne működik abban az eredményben, amelynek tényét jelenti ki a jogi alapfogalom. Azt, hogy a szuverén kicsoda, a szabályok követése dönti el, a szabályok követésének kérdése pedig a jogélet folytonos megállapításai között dől el, amelyiknél legtöbbször tartalmi, etikai normák irányítanak. Ha feltesszük, hogy zavaros, forradalmi idők járnak, s a bíró kétségben van afölött (ami rendszerint nem kétséges), hogy valamely szabályt jogszabálynak tekintsen, akkor minő tanácsot ad neki a jogi alaptan! „Jog az a norma, amit a rendesen követett, kiterjedőleg szabályozó, állandó legfőbb hatalom kibocsát.” De hiszen a követésben már a bíró, s az alattvalók elhatározása is bennfoglalva! Készen az teszi a szabályt jogszabállyá, hogy ők miként határoznak. A jog alapfogalma érintetlen marad akár követi a bíró az adott szabályt, akár nem, legfeljebb az ő feje vész rajta, vagyis a jogi alapfogalom a jogéletben olyan csodagyűrű, amellyel a legmagasabb toronyból is bátran leugorhatunk, a gyűrű köve mindig sértetlen marad! Ez mutat azután arra, hogy a jogtudománynak a tételekben meghatározott jogfogalom mellett az „alapfogalom” helyett sokkal nagyobb szüksége van egy helyes jogi értékfogalomra. Emellett kikerülnök azt a következtetést, hogy a jogi normának ezen jellegét a társainak tömege adja meg, aminek folytán kétségessé válik, hogy a primitív kor gyér szabályai, amelyeknek megvan a mai jogrendben is tartalmi párhuzamuk, jognak mondhatók-e, vagy sem. Noha kétségtelen, hogy a jogi dogmatika mellett a jog ténytudományára szükség van, a jogra fontos tényeket nem lehet a legprimitívebb jogrend szabályai által elfogadott tényekre korlátozni, s a jog tényeit nem csupán a főhatalom szociológiája, hanem a szociológia egésze adja.

Somló műve a joghatalom vizsgálatával szociológiai, a jogi alapfogalmaknak az általános jogi fogalmakig való követésével általános jogtani, a logikai szükségszerűségekre alapozással logikai feladatokat foglal magában, azonban az egész sem eléggé szociológiai, sem eléggé jogtudományi, sem eléggé logikai. Inkább előtanulmánynak látjuk, amelyből e három irány valamelyikébe hajlik majd véglegesen a folytatás. Az mindenesetre kétségtelen, hogy e kérdésekkel alaposabban, finomabb elemzéssel, nagyobb felkészültséggel még alig foglalkoztak. Az olvasó fogalomvilágát kiélesíti, folytonos gondolkodásra kényszeríti, mert az egész egy hosszú, folytatólagos gondolat. Sajnos, maga a feladat olyan, hogy az elért eredmények nincsenek arányban a kutatás fáradozásaival. Azok a tények, amelyek nélkül jog el nem képzelhető, olyannyira soványak, hogy a jogtudomány egészen jól elképzelhető a velük való külön foglalkozás nélkül. A jogból ugyanis nem absztrahálhatunk ki egyes jegyeket oly módon, mint a dolgok összességéből a mennyiséget, mert utóbbi esetben a dolgok minden kombinációjában különállók és azonosak maradnak a nyert szabá-

lyok, előbbi esetben azonban eltűnnek, beleolvadnak az adott tények világába. A jogtudománynak a helyes jog, történelmi fejlődés, jogalkalmazás körül annyi fontos feladata van, hogy a dogmatikus elemzések sovány eredménye fokozottabb mértékben szembetűnik.

Bölöni György: Móricz Zsigmond Fáklyája.

Egy kiváló magyar gondolkozó (Pikler Gyula professzor) a *Histoire Contemporaine*-hoz mérte Móricz Zsigmond új regényét, a *Fáklyát*. Mondjuk így: nekünk lehet a *Fáklya* az, ami a *Histoire Contemporaine* a franciáknak. Anatole France korunkbeli történeteinek az a négy kötete fölényes kritikával, nagy humanitással és inkább bájos, mint fulánkos iróniával pontos mérlegét adja a XIX. századvégi francia és általános emberi társadalomnak. A *Fáklya* nem elmélyedő és csendes filozófálgatás s Móriczban nincs egy cseppnyi Anatole Franceos s ez a gyorsvágatású pszichológiai regény mégis azt adja, amit a *Histoire Contemporaine*: egy társadalomnak, a XX. századelei Magyarországnak s kissé vele együtt az egész emberi sorsnak tükörét, az emberiségét, ahol letörnek a tiszták, az idealisták és csüggeteg szárnnyal gubbasztanak a magasabb röptűek, akikben csak a vágy van meg, de az erő hiányzik a repülésre.

Móricz egy fiatal kálvinista papban lelte fel regénye hőseit, aki nem tud beleilleszkedni falusi környezetébe, de mondhatjuk: a világrendbe s nincs is ereje, hogy megfordítsa a papi, falusi s magyar életnek rúdját. Én feltétlenül úgy látom, hogy a *Fáklya* fiatal Matolcsyja nemcsak egy pap s nemcsak a magyar kálvinista tiszteletes úr, hanem egy, ha nem is tettekkel robbantó, újító, de lelki életének teljességében mégis csak elbukó tiszta ember s ennyiben a fáklyát lobogtató úttörő. Vagyis a regény hőseitől nem lehet bizonyos szimbolikus jelentőséget eltagadni, ha emellett benne is van a valóságos megfigyelések és a vidéki társadalom, a magyar közélet teljes realitásában. A regényben Matolcsy lelki evolúcióján van a hangsúly, azon, hogy egy vallási filozófiával, teológiai tételekkel terhelt, saját lelkiismeretével és dogmatikus meggyőződésével vitázó fiatal pap hogyan igyekszik doktriner tételeit összehangolni a gyakorlati világgal. Jobban mondva, nem is igyekszik, mert tévován áll, tűnődik és amikor megpróbál cselekedni és alkalmazkodni a nem is annyira vallási dogmáival, mint erkölcsi tiszta világával teljesen ellentétes mindennapi élethez, az író elveszi tőlünk és fejlődő sorsát megszakítja egy katasztrofális tűzhalállal. Matolcsy valójában már előbb meghalt, kiélte számunkra a problémát, amikor nem tudott a maga világával megbirkózni és elesett akkor, amikor ő is lealjasította magát az apró panamákból hizlalódó magyar közülethez. De minden társadalom minden közéletében elbukott volna Matolcsy Miklós, Európának vagy Amerikának minden kálvinista falujában, hiszen az ő sorsa a félnék és passzív hősök tragikumuma. Matolcsy tulajdonképpen nem akart semmi nagyot, nem akart újítani és prófétáskodni, nem viaskodni és győzedelmeskedni, ő csak mondjuk így: hivatása

harmonikus betöltését kereste, de még fel sem eresztette azt a csillogó szappanbuborékot, melyről a teológia padjai között álmódzott, belerúgtak parasztjainak csizmái, akik lelkészbeiktatási dáridóra orozták el első esztendei fizetését.

A Móricz regényének tétele nem az, hogy adva van egy korrupt magyar társadalom s ezzel a társadalommal nem tudhat megbirkózni egy idealista ifjú ember, hanem Móricz regényében adva van a mai magyar társadalom s valójában minden mai emberi társadalom, mellyel szemben állanak és birkózásra képtelenek a lelkiileg erősek, de tettekben gyengék. Azután pedig, ahogy a Flaubert Bovarynéja nem azt jelentette, hogy minden vidéki kicsinyes környezetben élő, hisztériás, elégedetlen és többrevágyó francia asszony ilyen vagy ehhez hasonló, Móricztól is valószínűség szerint távol áll, hogy általánosítani akarná fiatal tiszteletesének alakját. Ez a fiatal levita *egyetlen* és *egy* regényhős, akiben s a körülötte forgókban benne van az az élet, melyet ma Magyarországon vidékeinken élünk.

A Móricz parasztja itt komisz és hitvány, de hitvány az ura is, a dzsenti, akinek felfújt politikai befolyása uralkodik a vidéken, de éppen olyan utolsó ember az öregebb kálvinista pap is, Dékány, aki a regényben szerepel. Pesszimizmus ez vagy szkepszis? Egyáltalában nem. Móricz regényében van valami szkepszis, ami általában a tiszta emberek sorsára vonatkozik, de ezen alul eddigi írói természete szerint reális képeket ad. Móricz sohasem látta jónak, naivnak, együgyűnek és tehetetlen páriának a parasztot, mint ahogy sohasem látta glóriájával övezetten a középosztályt s nem kizárólag nemzetfenntartó elemnek a vidéki kurtnemest és kisbirtokost. Móricz embere az életörömös s az éhes *bête humaine*, aki felfalja egymás földjét, fel egymás asszonyát s a furfangjaival, gonoszságaival és minden csepp vérével az életért küzdő. A Móricz embere s a Darwin majma: közeli rokonok, az életfenntartás harca kergeti őket. Az ő ember-típusa a kapzsi és a mohó, aki a maga számára mindent szeretne megkaparintani. Az a mohó éhség a föld és a vagyon után, amit évszázados jobbágyság rabszolgasága oltott a magyar parasztba, az tevékenykedik Móricznál a *Fáklya* parasztjaiban is. De ez nem visszataszító, ez egy valóságos állapot festése. Még sincs egy szakasza sem a regénynek, ahol ne éreznők, hogy az író humanitása vagy mondjuk így: politikai gondolata ne lenne az, vagy legalább is az olvasóban azt ne keltené, hogy mindez megváltoznék és megjavulnának ezek az állapotok, ha a paraszt kiemelődne a még mindig tartó elnyomatás béklyóiból s valami új formát kapna ez a társadalom. Az előbbi gondolatot folytatva: Móricz embertípusa a szerző ember s nem tékozló. Emberi csúnysága vagy kapzsisága tehát nem más, mint az életküzdelem: munkával, ravaszsággal, politikai trüffel, hatalmi zsarolással, parasztfurfanggal, úri aljassággal, asszonyi leleménnyel mindenki előbbre, boldogulásra, szerzésre, vagyonra, gazdagodásra törekszik s ezzel a polipszerű társadalommal, ennek más-és másfajta paraszti, úri, papi, asszonyi ragadozó karjával áll tehetetlenül szemben egy ember, a fiatal pap, aki nemcsak nem művésze az életnek, hanem még nem is ismerője, fel sem becsülné, aki valahol fent az angyalok szférájában hallgatja az isteni muzsikát s onnan lehullva, kellene küzdelmet folytatnia az

érvényesülésért. Az a kritika, mely a *Huszedik Században* Móricz könyvének társadalmi rajzáról megjelent, ezen a területen nem fogja meg eléggé a *Fáklya* lényegét. Ez a kritika azt várná, sőt mint regényalaktól meg is követelné, hogy Matolcsy teljesítse papi hivatását. Meg is jelöli hogyan: a községházán, iskolaszéken, gondnokságban, presbitériumban, fogyasztási szövetkezetben, helyi takarékbán, képviselőválasztáskor korteskedésben, házasságban, gazdálkodásban és még a villa nyelét is megfoghatná! Ha Matolcsyt ilyen életre kényszerítené Móricz Zsigmond, akkor veszendő volna a regénye! Mert az ő Matolcsy-ja anélkül, hogy azt hirdetné vagy talán hinné is magáról, sokkal különb, mert egy töprengésekben születő lélek, aki a rendes köznap papi hivatáshoz már le nem közönségesedik. Más a költő élete s más a jó polgáré, Matolcsyból, a lobogó szövétnekből már lehetetlen volna jó tiszteletes urat csinálni. S ebben Matolcsy csak egy részben a maga áldozata, mert másrészt áldozata annak az újrendszerű papnevelésnek is, mely a kis eklézsiák gyakorlati életének ellátása helyett prófétákat akar csinálni a kálvinista papokból és egy kis közösség felvilágosítói és irányítói helyett szemforgató teológiai hitvitázókat nevel. Az egyéni érzékenység és tetteképtelenség, — a helytelen teológiai nevelés, — s harmadjára minden vallás hívó papjának küldetésében eredendő kételyei alakítják ki Matolcsy jellemét annyira, hogy ez a Matolcsy nem cselekedhetik másként és útjában már szinte a kálvinista predesztináció tehetetlen végzetszerűsége sodorja.

Mindenkép természetes, hogy protestáns egyházi részről Móricz könyve vihart aratott. A fiatal levita dogmái, életfelfogása és életkörülményei ellen tiltakoztak. Sehogy sem akartak ebben az alakban hivatalosan magukra ismerni a kálvinista papok. Pedig az életbe kilépéskor feltétlenül átmennek a lelki válságoknak ilyen pszichológiai mozzanatain. S nem is az a legfontosabb Matolcsy esetében, hogy a parasztok egyévi fizetését elcsalják: kisebb okok s olyan események, melyek feltétlenül bekövetkeznek egy paraszt presbitériumnak ne mondjuk fortélyaival, csak egyszerűen kívánságaival szemben, előidézhetik a konfliktust a hívek s az új lelkész között, ha az nem a fellegek közt járó, hanem kitanult, gyakorlati és tapasztalt ember is. Papi háznak, lelkészlakoknak pedig éppen úgy megvan szerelmi élete és erotikája, mint a földbirtokosénak, az ügyvédének, a jegyzőének vagy a körorvosénak. Móricznak érdeme és feltétlen nagy bátorsága, hogy erről az életről igaz képeket mert adni, a régi, naiv, a szenteskedő, érzelgős és hamis romantikájú történetek helyett. Nem minden kálvinista pap Dékány nagytiszteletű úr s nem minden papné Dékányné. De ha ismertünk, mint ahogy én is ismertem tiszteletes asszonyt, akinek büdös volt a paraszt s méltóságán aluli, hogy tiszteletes asszonynak címezzék falusi papné léte, mikor ő a „nagyságos asszonyom” titulusért epedt — s mint ahogy ismertem különben kitűnő arany szájú papot, aki végül mégis sikkasztva markolt bele az egyházmegye pénztárába, ismertem uzsorást és ismertem a fiatal által minden javaiból, komencióból, gabonából, gyümölcs járandóságból kitértat s tiszteletes urat, kinek szép leánya a legfeszlettebb életű volt: miért ne volna szabad megírni s megmutatni, hogy igenis az élet hatalmas és áttör a paplakok vadszőlős,

délignyilós falain is.

Az elmondottak inkább csak lelki okadatolásai Matolcsy alakjának, akit vannak, akik túlképzeletbelinek tartanak. A valóságban bizony megvolt Balzac előtt is „A harmincéves asszony”, a világirodalom s a köztudat számára mégis ő alkotta meg ezt az asszonytípust. Megvolt a házasságtörés, mielőtt még elkoptatták volna a francia drámaírók, vagy mondjuk a föld-probléma régebb a probléma irodalmánál. Az élet az író előtt jár és igen gyermekes kifogás volna, ha — mert hasonló alakot nem ismertünk — az író regényalakjára rásütnék a nem való-szerű bélyeget. A *Fáklyának histoire contemporaine-szerűségű* éppen abban áll, hogy lehetőleg teljes keresztmetszetben, nem is csak egy osztályében vagy emberében mutatja be a mai álla-potok valóságát. Ilyenek vagyunk, ha nem is mind vagyunk ilyenek magyarok, a komplikációk, lelki és esemény szövevények, véletlenek és emberi kátyúk ilyen dermesztő és félelmetes sok-féle útvesztőjében bolyongunk. Ez az a szép, tiszta, naiv és rom-latlan élet, hová a teológia falai közül vágyódik az ifjú tisztele-tes ur, ez az, amelyről zöldelő erdők, virágos rétek, poros ország-utak, vándor után ugató komondorok, fehérre meszelt muskátlis házak után epekedve úgy mondjuk, hogy *vidék*.

Móricz régebben a vidéki életnek inkább epizódyszerű raj-zolója volt. Markáns alakokat gyúrt, a falusi és kisvárosi élet egyhangúságából érdekes profilokat mutogatott. Volt regénye (*Sárarany*), melyben legjobban megszabta a magyar faj karak-teres vonásait, vagy egy másikban — ez igazi mestermű — a kis város álmos életéből egy balzaciasan erős szerelmi regényt remekelt (*Az Isten háta mögött*). A *Fáklya* tette azonban Móriczot a *regényíróvá*. Az író életében vannak ilyen sorsforduló pontok. *Ady* Endrét például nem szerelmi lírája emelte a *köl-tővé*, hanem azok a versei, melyek a hazai viszonyokkal elége-detlen, Nyugatra vágyó, haladni akaró ifjú Magyarország közös érzéseit, egész kialakuló köztudatát szólaltatták meg. Vagy *Babits* Mihályt finom elszigeteltségéből és parnaszusi *l'art pour l'art*-ságából a kétévelőtti Nyugat-matinén elmondott békeverse (*Húsvét előtt*) állította az idők teljességébe. Móricznak ilyenfajta lépés a *Fáklya*. Lehet, hogy nem legnépszerűbb könyve, de min-denetre a leghatalmasabb. Móricz eddigi elbeszélései, rajzai és regényei, ha nem is voltak kimondottan szociális szempontjai, az író művészi erejével csodálatos mélyre mentek le az ember megismertetésében. Mondhatjuk, hogy előtte jóformán csak egy mintára készültek az irodalomban parasztjaink, kispolgáraink, apró uraink. Hogy ez a világ milyen eleven, változatos és milyen érdekesen mozgalmas, ő mutatta meg igazán. Figuráiból ki-vezett Mikszáth alakjainak adomaszerűsége, Tömörkény szép, de csaknem együgyű és gyermekes egyszerűsége. Móricz már a francia regény nagy mestereinek lelki nevelése alatt áll és a *Fáklya* eléri a pszichológiai regény mestereinek szintjét. Van néhány sikerült magyar írás, mely mind a magyar társadalmi regény terjedése felé mutat. Révész Béla (*Vonagló falvak*), Barta Lajos (*Az ige terjedése. Az élet arca*), Török Gyula (*A porban*) regénytöredékei s regényei után a *Fáklya* az, amely határárkó a magyar társadalmi regény életében.

KORTÖRTÉNETI JEGYZETEK

A pánhumanizmusért.

Gerhard Gran norvég tudós a *Revue Politique Internationale* egyik utóbbi számában arra buzdította honfitársait, hogy Norvégia egy internacionális akadémiát állítson fel, mely tűzhelyet és laboratóriumokat nyújtana az összes nemzetek tudósai számára. Ezáltal Norvégia nemcsak a tudomány ügyét vinné előre, de fókuszává válhatnék a nemzetköziség megújításának a háború után. Gerhard Gran ugyanis attól tart, hogy a hadviselő népek között akkora gyűlölség, harag és bosszú halmozódott fel, mely lehetetlenné teend közöttük minden kulturális érintkezést. A semleges Európa s elsősorban Norvégia feladata volna, mely sokkal többet kapott tőle, mint adott közös európai kultúránknak, hogy egy széles alapokon megszervezett tudományos akadémia segítségével közelebb hozza és kibékítse a háborús feleket s újra megindítsa a kultúra nemzetköziségét.

Erre a nemes felhívásra most *Romain Rolland* válaszol ugyanezen szemle március-áprilisi számában. Dicséri Gran célját és javaslatait, de úgy találja, hogy még nagyobb célt kell kitűzni s elérésére egyetemesebb eszközöket kell alkalmazni. Romain Holland okfejtése logikus továbbvitele a háború alatt elfoglalt álláspontjának, mely őt *au dessus de la mêlée* helyezte és egyben gyönyörű dokumentuma a világ megújhódó lelkiismeretének.

Rolland abból indul ki, hogy újra hangsúlyozza az intellektuerek siralmas szerepét a mai háborúban. A kulturális kapcsolatok szétszakadásáért, az általános gyűlölködés, hamisítás és rágalom szelleméért elsősorban őket terheli a felelősség. Ezekre a háborús uszítókra a háború után sem lehet számítani. Annyira elgaloppírozták magukat a közvélemény megmérgezésében, hogy a háború után sem lehet szerepük az új nemzetköziség felépítésében. Ezekre „az ötvenévesekre, akik az akadémiákon, az egyetemeken, a szerkesztőségekben csinálták a háborút” teljesen ráillik a Gran diagnózisa: ezek továbbra is a népek megértése ellen fognak harcolni, mivel annyira azonosították magukat a háború kompromittált ügyével, hogy tőle a békekötés után sem válhatnak el. „Ez a nemzedék, félek, földi pályája végéig kénytelen lesz magával hurcolni lelki betegségét és megátalkodottságát. Erről az oldalról kevés remény int: be kell várni, hogy végigjártsszak szerepüket.”

Azonban nem szabad a *kivénülteknek* ezt a lelki attitűdét általánosítani. Ellenkezőleg, Rolland optimistán ítéli meg a nemzetköziség jövő kilátásait. A legjobb fiatalság már ma, a háború közepette, békepárti és alig várja az órát, hogy a kulturális nemzetköziséget újra felépíthesse. A lövészárkok kálváriája közelebb hozta egymáshoz a lelkeket, mint a béke vegetatív

nyugalma. „A népek, melyek nem ismerték, vagy csak a gyűlölködő karrikaturákon át látták egymást, négy év óta megtanulták a lövészárkok sárában, a halál vésője alatt, hogy ugyanabból a szenvedő húsból valók. A megpróbáltatás mindnyájuk számára közös: benne testvériesülnek valamennyien.” Az új Oroszország példája sem fog elveszni. „Egy mélységes egység képződik a népek lelkében: olyanok ezek, mint valami óriási földalatti gyökerek, melyek szétterjednek, mit sem törődve országaik határaitval.” Az új szolidaritás jelei máris mutatkoznak. Mindkét tábor lövészárkaiban lelkes ifjak nemzetközi tervekkel foglalkoznak. Új nemzetközi szemlék, kiadványok, egyesületek fognak napvilágot látni közvetlenül a háború befejezése után. „Az én nemzedékemből vagyunk néhányan, akik fiatalabb társainkat feltétlenül támogatni fogjuk ebben az irányban. Mi azt hisszük, hogy ezáltal nemcsak az emberiség ügyét fogjuk szolgálni, de a saját országunkét is jobban fogjuk előmozdítani, mint azok az álpróféták, akik a felfegyverzett elzárkózást hirdetik. Minden ország, mely ma elzárkózik, halálra van ítélve.” Rolland az öregedő Jean-Christophe szavait idézi, aki nem félt a megerősödő nacionalizmustól. „Ez a háború, akaratunk ellenére, az az üllő lesz, melyen a kalapács alatt az európai lélek egysége kovácsolódik ki.”

De ennek az intellektuális egybeforrásnak nem szabad az európai félszigetre korlátozódnia, „de ki kell, hogy terjedjen Ázsiára, a két Amerikára s a civilizáció nagy szigeteire, melyek szertesztét vannak szórva a földtekén”. E tekintetben is Oroszországból vár új szeleket a kultúra új vitorlái számára, „Tárgítsuk tehát ki azt a humanizmust, mely apáinknak oly kedves volt, de amely a görög-római kézikönyvekre szorítkozott. Minden időben az államok, az egyetemek, az akadémiák, a szellem összes konzervatív hatalmasságai gátat igyekeztek építeni belőlük az új lélek hullámai ellen úgy a filozófiában, mint a morálban, mint az esztétikában. Ez a gát megingott. A privilegizált civilizáció keretei összetörték. Ma már a humanizmust teljes értelmében kell vennünk, mely az egész világ összes szellemi erőit magába öleli s melynek neve: *pánhumanizmus*”

Igen, ennek a pánhumanizmusnak a szelleme már a levegőben van. A bécsi *Institut für Kulturforschung* ebben a generózus világszellemben működik. A Gran tervezte akadémia is ezen ideál felé fog haladni. De e mozgalomnak nem szabad a tudományra korlátozódnia. Az irodalom és a művészetek minden ágának épp annyira létérdeke a pánhumanizmusnak ez a szelleme, mint a tudománynak. A művészeteknek és az irodalomnak is *végleg* szakítaniok kell a *splendid isolation* átkos szellemével. „A szellem birodalma napról-napra inkább terjed. A legnagyobb emberek azok, akik hatalmas egyéniségükben felölelni és egybeforrasztani tudják az emberi lélek szétszórt és elrejtett kincseit. Tehát ne korlátozzuk a nemzetköziség eszméjét a tudományra s a tervnek őrizzük meg teljes egyetemességét: az új intézet egyaránt legyen a művészeteknek, az irodalomnak és az emberi tudományoknak akadémiaja.”

De egy ilyen intézet a szellemi élet számára még nem elegendő. Mélyebben kell szántanunk. Az új szellemnek be kell hatolnia a nemzeti kultúra minden fokozatába. Gyönyörű tünet

erre nézve a zürichi, nemrég alakult *Internationaler Studentenbund*, mely a világháború megpróbáltatásainak hatása alatt tudatára jutott az egyetemi fiatalság felelősségének, hogy a mai társadalom sebeit meggyógyítsa. Ez a szövetség arra törekszik, hogy minden országból egyesítse az egyetemi hallgatókat „a szellem szabad fejlődése jótéteményeinek közös hitében” és küzdelemre szólítja őket „a mechanizáció fokozódó uralmával s a katonai eljárásokkal szemben minden életnyilvánulásaiban”. A szövetség meg akarja valósítani „az egyetemek ideálját, melyek a magasabb kultúra gócpontjai maradjanak, egyedül az igazság szolgálatában, a tudományos kutatás, tiszta tűzhelyei, tökéletes lelki függetlenségben az állimmal szemben, nem ismerve partikularista célokat és osztályérdekeket”.

De itt sem szabad megállni. Rolland azt szeretné, ha az új szellem a gimnáziumokba és az elemi iskolákba is behatolna. Melegen óhajtja, hogy Európa összes középiskolaiban kötelezően tanítsanak egy nemzetközi kiegészítő nyelvet (az Esperantót, vagy az Idót), melyet ma már minimális fáradsággal minden gyermek elsajátíthat. A tanterveket is radikálisan meg kell változtatni. Úgy az elemi, mint a középfokú oktatásban ki kell domborítani a tudomány, az irodalom és a művészet nemzetközi vonatkozásait. „Minden modernizálási törekvés dacára, a tanítás szelleme továbbra is lényegében archaikus. Oly korok erkölcsi atmoszféráját hosszabbítja meg, melyek már nem léteznek.” Rolland nagy csodálójá, a klasszikus kultúrának s óhajtja, hogy az ne merüljön soha feledésbe. De ... „szabadnak kell maradni azzal szemben, amit sodál az ember és a klasszikus szellemmel szemben nem maradtunk szabadok. A görög-római szellem formája, mely testünkhöz tapad, nem felel meg többé a modern problémáknak, mert azokra az emberekre, akik hatása alatt állottak, gyermekkoruktól kezdve nyomasztó előítéleteket ró rá, melyektől a legnagyobb rész sohasem szabadul s melyek ólomsúllyal nehezednek a mai társadalomra. Az a benyomásom, hogy egyike azon erkölcsi tévedéseknek, melyektől legjobban szenved e pillanatban Európa, Európa, mely marcangolja önmagát, a görög-római haza heroikus és szónoki halványának konzerválásában áll, mely nem felel meg többé a ma Hazájának, miként a mi időnk igazi vallási szükségleteinek nem felelnek meg Homér istenei.”

„Az ember öregedik, de nem érik meg. Megmerevedik gyermekése leckéiben. Legnagyobb baja megújodási restsége. Pedig épp erre van szükség. Hogy megújodjék és kiterjedjen. Az emberiség évszázadok óta arra ítéli magát, hogy szellemi erőforrásainak csak egy csekély részét használja fel. Olyan ő, mint egy félig paralizált kolosszus. Engedi, hogy szervei egy része elsorvadjon. Nem untuk-e meg ezeket a sinylódó nemzeteket, egy nagy testnek ezeket a szétszórt részeit, melyeket pedig planétáris világunk uralhatna! *„Membra sumus corporis magni”* Bárha ezek a tagok egyesülnének, bárha az új Ádám, az Emberiség talpra állana!”

Valóban a Romain Rolland írása új evangéliumi üzenet a pusztuló Európának, sőt az egész emberiségnek. (—i)

A budapesti egyetem legújabb offenzívája a tudomány ellen.

Érdemes-e még arról írni, hogy egy egyetemi tanszék betöltésénél megint egyszer mellőzték a tudósokat és honorálták a protekciós jelentéktelenségeket? Közismert, agyoncsepelt dolog — fogja valószínűleg mindenki mondani —, még csak beszólni sem érdemes róla. Mégis azt hiszem, hogy ezekről a dolgokról épp úgy kellene mindig, folyton és folyvást beszélni és írni, mint arról, hogy mit jelent az, hogy háború van vagy arról, hogy nálunk a szegény embernek és a nőnek nincsen választójoga, A magyarországi egyetemek épp úgy beletartoznak a reakcionárius és militarista magyar uralkodó osztály várkörzetébe, mint a választójogi törvény vagy az agrárpolitika. Van egyetemi agrárpolitika is. A magyar tudósokat épp úgy üzik nyomorba vagy kényszerítik kivándorlásra az egyetemi tanárok, mint ahogy ezeknek testvérei és atyafiai, a képviselők, főrendek és főispánok nyomorba üzik vagy kivándorlásra kényszerítik a magyar parasztokat. Egységes csatasorral, egységes gondolatvilággal állunk szemben mindenütt, a szolgabírói hivataloktól a dekanátusokig. Ezért hiszem azt, hogy az egyetemekről se szabad megfeledkezni egy percre sem. Aki azt akarja, hogy itt valamikor minden másképp legyen, annak kötelessége folyton, fájdalmasan, mint tövist a húsában éreznie azt is, hogy nálunk az egyetemi tanárság nem egyéb, mint kaszinói belügy.

Most, legújabban a következők történtek a budapesti egyetem művészettörténeti tanszékére való kandidálás körül:

A sok jelölt között volt egy európai híru: Meller Simon. Az ő nevéhez fűződik az utóbbi idők egyik legfontosabb művészettörténeti fölfedezése: Leonardo da Vinci lovasszobra a Szépművészeti Múzeumban. Leonardo szerzőségét kitűnően, szinte megrázó erővel felépített essayben okolta meg oly halhatatlanul meggyőző érvekkel, hogy ma tényleg nincs szakember, ki ebben a megállapításban még kételkednék. Egy másik, ennél kisebb értekezése, mely a római Palazzo Farnese párkányáról szól, egy szellemes fölfedezés kapcsán mélyen és élesen bevilágít Michelangelo és építészársainak gondolkodásvilágába, Könyvet írt továbbá Ferenczy Istvánról, az első magyar szobrászról; ha azok a piros-fehér-zöldre mázolt urak, kik nem érzik jól magukat, ha legalább háromszor napjában nem jelentik ki, hogy kizárólag nemzeti tudomány létezik, ehelyett mindegyik a magyar történelem vagy irodalomtörténet bármelyik alakjáról ilyen nivójú könyvet írna, mint amilyent Meller írt, világosan látnók magunk előtt a magyar múltat, melyről így csak sejtésszerűen és minden hivatalos tudomány dacára is hisszük, hogy sok szép dolog történt benne. De konkrét, tudományos támaszunk ebben a hitünkben eddig még csak a Ferenczyről szóló könyv. Még másért is nagy hálaival tartozunk Mellernek: megírta a legnagyobb magyar gyűjteménynek, az Esterházy-képtárnak rendkívül tanulságos és érdekes történetét és közzétette a családi levéltár összes fontosabb erre vonatkozó okmányait. Külföldön természetesen

ez utóbbi, csak magyarul megjelent könyveket nem is ismerik; Meller ezeket a mi számunkra írta, mint ajándékokat egy eljövendő magyar művészettörténet számára. Külföldön viszont tudják Mellerről azt, amiről nálunk csak nagyon kevesen vettek tudomást: hogy ő ma egyike Európa legkiválóbb múzeumi szakembereinek. Ha egy múzeumi emberről azt mondják, hogy kitűnő szeme van, az a tudományos térre átvive annyit jelent, hogy az illetőnek kitűnő stíluskritikai érzéke van. Hogy ez pedig mennyire fontos az egyetemi oktatásnál, kivált annak ma legdominánsabb részénél, a szemináriumi gyakorlatok vezetésénél, azt igazán nem kell külön hangsúlyozni.

Meller mellett pályázott még Éber László is, aki sok év óta a Magyarországi Műemlékek Bizottságának az előadója és jóformán az egyetlen ember nálunk, aki törődik és foglalkozik az egész országban elszórt, igen gyakran csodaszép műemlékekkel. Hogy itt még nem pusztítottak el mindent, sőt, hogy utóbbi időben már csak nagyon keveset pusztítanak és hogy néhány középkori freskónk egyáltalában napvilágra került, szinte kizárólag az ő érdeme. Ezzel a gyakorlati munkódéssal párhuzamos tudományos munkássága: szorgalmasan ismerteti a magyar műemlékeket egyes értekezésekben, melyeknek nivója azonban Mellerének jóval alatta van.

Harmadik pályázó volt Gerevics Péter. Régebben néhány olasz cikket írt a bolognai és ferrarai quattrocento-festészet egyes jelentéktelen alakjairól. Ezért docentúrát kapott, amivel élete végéig bőségesen meg volna jutalmazva. A kevés dolog, amit utóbbi időben publikált, a nagyképűségnek, a tudományos jelentéktelenségnek és a személyeskedésnek valamilyen csodás harmóniájában olvad össze. Ismeretei kizárólag az olasz művészetre vonatkoznak; mindenesetre bátorság kell ahhoz, a német és németalföldi művészet ismerete nélkül egyetemes művészettörténeti katedrára pályázni.

De mi a Gerevics bátorsága Hekler Antalnak, a negyedik pályázónak haláltmegvető hősiessége mellett! Mert öneki sem művészettörténeti tudása, sem munkássága, de még csak doktorátusa sincsen, ő archeológus és ebből tett doktorátust is. Ne értsenek félre: korántsem akarom ezzel azt mondani, hogy ő kiváló archeológus, csak éppen nem művészettörténész. Ellenkezőleg: nagy reklámmal, négy nyelven megjelent publikációja a görög és római portrait-szobrászatról, nem egyéb, mint Alinari és Andersen-fotográfiáknak primitív és semmitmondó bevezetéssel ellátott gyűjteménye. De ezt csak mellékesen; a fontos az, hogy az archeológus Hekler megnyerően nemes egyszerűséggel pályázott a művészettörténeti tanszékre és hogy legyen valaminő, bármilyen keskeny művészettörténeti fügefalevele is, kiadta a Képzőművészeti Főiskolán tartott előadásait „A szobrászati stílus problémái” címmel, mely könyvben néha, nagy ritkán és akkor is a lehető legdilettánsabb módon, szó esik újkori szobrokról is. Hogy ennek a munkának mi az értéke, azt elgondolhatjuk azután, hogy a szerző maga vallja be az előszóban: „Ez a kis könyv... szélesebb körök számára készült és nem tart igényt önálló tudományos jelentőségre.”

Ugy látszik, Hekler a szélesebb körök alatt a filozófiai

fakultás tanári karát érti és így már világossá válik, miért hangsúlyozza azt is, hogy könyve miért nem tart igényt tudományos jelentőségre. Valóban, neki a tanári kar előtt ilyen felesleges dolgokra épp oly kevéssé van szüksége, mint a doktorátusra, Neki ezek előtt az urak előtt teljesen elegendő jogcím a rendes tanári katedrára az, hogy gróf Klebelsberg Kuno atyafia. Ezért kandidáltak őt első helyen. De a hercegprímásra is gyakran szüksége lehet egy tudós egyetemi professzornak. Ezért kandidáltak Gerevicset, kit Csernoch János protezsált, második helyen. Harmadik helyen senkit. Mert Meller és Éber, akik csak tudósok és csak zsidók és ezenkívül még kötelességüknek is érezték, hogy a magyar művészet történetével tudományosan foglalkozzanak, ilyen nagy urak protezsáltjai után nálunk még csak a százharmincadik helyen sem kerülhetnek szóba.

Hazay Gábor.

A szabad út Trieszthez.

E cím alatt igen tanulságos megfontolásokat közöl a bécsi *Der Friede* című folyóirat, mely előnyösen különbözik a Monarchia legtöbb más orgánumától szempontjai eredetiségével és önállóságával. Tudvalévő, hogy a délszláv egységtörekvéseket az osztrák németek hevesen ellenzik. A legtöbb persze érveket sem hoz fel, hanem merőben érzelmi alapon hirdeti, hogy a déli szlávok egyesítése és autonómiája az osztrák németeket rettetes károkkal, talán pusztulással fenyegetné. Mégis olykor konkrét érveket is hall az ember. Az egyik azt szokta mondani, hogy a vámhatár Ciliinél Ausztria végét jelentené. A másik azzal fenyeget, hogy a délszláv államiság a németek előtt elzárná az utat az Adriához, ami gazdasági romlásukra vezetne.

Ezt a két tetszetős érvet törli össze az említett cikk. Kimutatja, hogy a délszlávoknak eszükbe se juthatna olyan örültség, mint aminő a vámsorompó felállítása volna. A délszlávok területe gazdaságilag tipikus átmeneti képződmény. Dalmácia épp azért szenved oly szörnyen a háború alatt, mivel Hinterlandjaira, Horvátországra és Ausztria tartományaira van ráutalva, melyekkel való közlekedését a háborús forgalmi korlátozások annyira megnehezítik. Ha mélyebbre tekintünk, észrevesszük, hogy a délszlávok voltaképp nem akarnak elszakadni a Monarchiától, hanem ellenkezőleg intenzívebb és termékenyebb gazdasági kapcsolatba szeretnének jutni vele. Az úgynevezett elválási törekvéseket, a Monarchia elleni gyűlöletet nem a gazdasági érdekek ellentétessége váltotta ki bennük, hanem az a szerencsétlen politika, melyet az osztrák bürokrácia és a magyar feudalizmus velük szemben folytatott.

Ma még lehetne mindezen okos reformokkal segíteni, de a hatalom jelenlegi birtokosai úgy tüntetik fel a dolgot, mintha a régi állapot ránk nézve valami ideális lett volna s a délszlávok függetlenségi törekvése szükségkép a Monarchia végét jelentené. „Nos, a gráci Bismarckok és a klagenfurti Macchiavelliknek ez a taktikája nem fog senkit megtevesztetni. Mert vajjon csakugyan az Adriához vezető szabad út miatt aggódnak-e ők?

Hisz ők csak az oly nagyfontosságú kérdésekre gondolnak, mint aminők a cillii gimnázium és a laibachi cégfeliratok.” Ezeket a lokális érdekeket szeretnék most egy világforgalmi etikettel maszkírozni.

A világháború az Adriához vezető út kérdését végleg eldöntötte, amikor az olaszok imperialista igényeit elutasította. „Most csak arról van szó, hogy egy jó egyetértésben élő Ausztria fogja-e ezt az utat igazgítani, avagy egy szétszakított, tehetetlen.” De Ausztria épp ma szétszakított ország. Ellenben nem lesz az, ha autonóm népek szabad szövetségévé alakul át. Vámsorompók nem fogják a német népet az Adriától távol tartani. Trieszt gazdasági értelemben még akkor sem válhatik a délszlávok kikötőjévé, ha idők folytán teljesen elszlávosodnék, mert Trieszt tulajdonképeni Hinterlandja nem az igen gyér délszláv telepterület, hanem a gazdaságilag sokkal fontosabb német és cseh piac. Az Adria elzárása elsősorban az északi szlávokat szólítaná harcba a délszlávok ellen, hiszen a csehek létérdeke, hogy a német területeken át szabad legyen az út Trieszt felé.

Vagyis Triesztet nem lehet elzárni s egy védővamos, a Monarchia többi nemzeteit bojkottáló délszláv állam a lehetlenségek sorába tartozik, mivel az mindenekelőtt a délszlávok érdekeit sértené. Triesztnek már ma nemzetközi jelentősége van s misem természetesebb, mint az, hogy a délszláv autonómiával egyidejűleg Triesztnek megfelelő, a nemzetközi igényeket biztosító exterritorialitás adassék, hogy éppoly kevésbé legyen a szláv, mint a német, vagy mint az olasz érdekek egyoldalú exponense. „De mindez ma még nem reálpolitika. Reálpolitika volna egy német-szlovén egyezményt kötni a Déli Vasútra vonatkozólag. De dolgokból, melyek legrosszabb esetben egy vasúti tarifában vagy egy kikötőszabályzatban volnának rendezendők, nálunk világpolitikai kérdéseket csinálnak s tőlük teszik függővé Ausztria, Németország, Európa sorsát. Vagyis nem akarják a legegyszerűbbet cselekedni, mivel a nagyobbat nem akarják megcsinálni s aztán azt mondják, hogy a nagyobbat nem lehet megtenni, mert a legegyszerűbb nincs szabályozva. A délszláv tüskét nem lehet politikánk lábából kihúzni, mert talán a távoli jövőben ez a láb egy dorongon megbotolhatnék. De tegyének a lábat újra egészségessé és jól hajlíthatóvá, majd át fog ugrani a dorongon!”

Aranyszavak, melyek nemcsak az osztrák németeknek szólnak. A mi Fiuménk sorsa is ettől a politikától függ. A magyar sovíniszták ne feledjék: *de te fabula narratur!* (—r.)

Telekértékadó Aradon.

Arad az első város Magyarországon, melynek módjában lesz a telekértékadót, természetesen egyelőre igen mérsékelt százalékban (½%) kipróbálni. A városi közgyűlés megszavazta annak rendje és módja szerint, a minisztérium jóváhagyta, a telekbecslés javában folyik, talán már be is fejeződött. Mindenki belenyugodott, hogy ez az érték, mely a tulajdonosnak minden hozzájárulása, munkája, kockázata nélkül, tisztán a

város fejlődése folytán keletkezett, a város fejlesztésére fog fordíttatni. Mikor azonban az adó behajtásának ideje már veszedelmesen közelített, a telekspekulánsok hada észbe kapott. Észrevették, hogy ellentik irányul a dolog. Sietve bújtak össze és örömmel állapították meg, hogy az „önkormányzattal” bíró város „képviselő”-testületében övük a többség. Beadványt nyújtottak be a közgyűléshez, hogy kérje a kormánytól az adónak hatályon kívül való helyezését vagy hogy legalább is függeszse fel e szabályrendelet végrehajtását a háború utánra. E szép terv persze teljesen kivihetetlen. Pénz, jövedelem kell, nem pedig beadványok. A várható félmillió jövedelemről a város nem mondhat le és ismeretes már, hogy a kormány egyáltalában nem hajlandó a városokat e jövedelmi forrástól eltiltani, mert ugyan honnan vegyék most egyébként a pénzt? Jellemző azonban a telekspekulánsokra nézve, hogy saját érdekeik veszélyeztetését mily későn vették észre. Oly gyanútlanul nézték az, egész akciót, mint a malac a későköszörülést: nem is sejtették, hogy ellenük irányul. Elképzelhetni ezek után, hogy mily csekély szakértelem kell ehhez a mesterséghez.

B. R.

Bihar.

Most, hogy Tiszáék a hat elemi iskola elvégzését igazoló bizonyítványhoz kötik a választójogot, különös aktualitást nyer az a térkép, melyet *Kőrösi Henrik* rajzolt egy a Lóczy Lajos szerkesztésében megjelent könyvben, mely különböző szakferfiak tollából a Magyar Szent Korona Országainak leírását akarja nyújtani, elsősorban a külföld tájékoztatására. Kőrösi grafikonja a 10.000 tankötelesre eső népiskolai tanítók számát mutatja ki törvényhatóságoként. Kőrösi táblázatában hét kategóriát különböztet meg: olyan törvényhatóságokat, melyekben

10.000 tankötelesre	100 tanító esik
10.000	101—125 „
10.000	126—150 „
10.000	151—175 „
10.000	176—200 „
10.000	201—250 „
10.000	251-

A tulajdonképeni Magyarországon a legnagyobb kulturátlanságot, a százon aluli néptanítókontingenst két üres folt jelzi. Az egyik Máramaros vármegyét, a másik Bihart ábrázolja.

Ez a tanulság két irányban is jellemző. Az egyik Tisza István személyes felelősségét állapítja meg a bihari nép siralmas kulturátlanságát illetőleg. Évtizedek óta nincs ember az országban, akinek akkora személyes befolyása lett volna, mint neki. Megye és állam felett oly mértékben rendelkezett, mint senki az ország számos oligarchái közül. Szava, kívánsága, óhaja, kritikája mindig parancs volt a kormány és közegei számára. S tudvalévő, hogy Tisza élt is ezzel a rengeteg befolyásával. Legendák keringenek arról, hogy legkisebb híve boldogulása vagy jutalmazása érdekében sohasem habozik hatékonyan exponálni magát. Sze-

mélyes kényelme érdekében pedig képes volt a robogó vonatot visszarendelni. Vármegyéje és tisztviselői érdekében minden lehető el szokott követni. Nos, ez a leghatalmasabb és legaktívabb államférfiú szó nélkül tűrte és tűri a bihari nép szomorú analfabetizmusát, olyan állapotot, mely mellett Biharban évente több mint 28.000 tanköteles gyermeket nem iratnak be az iskolába. Ez a kenetteljesen szavaló valláserkölcsi rhetor sosem emelte fel szavát „az Isten szerelméért” e szörnyű kultúrátlanság ellen, óriási gazdagságát, erkölcsi tekintélyét, politikai hatalmát sosem használta fel ezen ázsiai állapotok megszüntetésére. Robusztus lokálpatriotizmusát sosem bántotta, hogy híres megyéjét a népműveltség dolgában messze túlszárnyalja a szegény Árva, Liptó, Szepes, Sáros s még inkább Turóc.

Ilyen érzéketlen a népkultúra iránt az a férfiú, aki állandóan az intelligencia vezérszerepéről szaval. Ez az egyik tanulság. A másik, hogy ugyanakkor e népiskolai Szahara közepette a bihari kiskirály egy oly magas kulturális kvalifikációhoz kötötte a választójogot, melyet Európa legkiműveltebb kultúrállamai sem mérnének alkalmazni. A bihari analfabetizmus és a hat osztályhoz kötött választójog rikító világításba helyezik a Tisza István rendszerének minden cinizmusát és farizeuskodását. És egy ilyen ember tolja fel magát a magyar nemzet lelkiismerete óréül!

(J.)

Egy hazafias kiadó.

A *Blaue Bücher* nagyon elterjedt vállalat kiadója a *Bilder aus Italien* című könyvét mostanában a következő reklámmal árusítja, melynek zamatját a fordítás megrontaná, melyet tehát német eredetiben jegyzünk itt fel:

Solange die vorhandenen, einstweilen noch verhältnismäßig beträchtlichen, Vorräte der dritten Auflage (d. i. des 56. bis 75. Tausends) reichen, wird dieser Band noch jederzeit erhältlich sein: Als Erinnerung an frühere Reisetage behält er ja einen Wert.

Ein Neudruck wird später nicht mehr veranstaltet. Einem solchen würden Veranlassung und Berechtigung fehlen: Das zugleich lächerliche und impertinente „*fuori i barbari*” wird ja in Deutschland für immer unvergessen bleiben.

Der Verleger.

Tehát a kapitalista érdek mily finom megkülönböztetést tesz a meglévő könyvkészletek és a később előállítandók között. Amíg a cég készletei tartanak, felfüggeszti hazafias felháborodását Olaszország ellen, de majd ha az utolsó húszezer példányát is jó pénzen eladta, ő is szívesen bojkottálni fogja nemcsak Olaszországot, de a ráirányuló emlékeket is. E tényben Sombart újabb bizonyítékot találhat a *Händler und Helden* elméletéhez!

KÖNYVISMERTETÉSEK, BÍRÁLATOK

Jegyzetek a reformáció négy százados évfordulója magyar irodalmához.

A reformáció négyszázados évfordulójának megünnepléséül megjelent cikkek, tanulmányok tömegéből hazánkban különösen kettő emelkedik ki. Egyik a M. P. I. T. folyóiratának a *Protestáns Szemlének* 302 oldalra terjedő, s a hazai protestáns irodalmi kiválóságok közül egypár tucatnak értékes tanulmányait vagy elmélkedését tartalmazó ünnepi kötete.¹ A másik a jubiláris évben — mintegy a történelem géniuszától meghatottan — a római katolikus egyházból kiváltott és a református egyházba tért. Czakó Ambrónak protestáns minőségében írott immár második munkája: *A Protestantizmus Szelleme* címen megjelent vallásfilozófiai tanulmánya.²

A *P. Sz.* emlékkötete három szempontból tarthat igényt nagyobb érdeklődésre: először, mint korkép, amely a népességi arányszámánál sokkal nagyobb értelmi és erkölcsi súlyt képező magyar protestánsok vezérembereinek legmagasabb értékbecsléseit tükrözi; másodsor, mint történelmi távolságjelző, melynek önfestette jellemképeit a négyszáz év előtti történelmi háttérre vetítve feltűnően szemlélhetjük az érzelem- és gondolatvilág nagy változásait; harmadszor, mint egyháztörténeti ismereteinknek a fejlesztője, amennyiben a benne olvasható történelmi tanulmányok tudásunkat egyes pontokon bővítik, más pontokon meg helyesbítik.

Lássuk a fontosabb állásfoglalásokat. A kötet első cikke *Tisza Istvánnak* a P. I. T. díszgyűlésén tartott és gyorsírt ünnepi megnyitója. Az erőszakuralom tipikus képviselőit felette jellemző módon Tisza a reformációval kapcsolatba hozza a lőpor fölfedezését. Szerinte ugyanis: „a lőpor fölfedezésével (a lőpornak) az emberiség nagy materiális mérközéseinél való érvényesülésével függ össze az erőviszonyoknak olyan eltolódása, amely mellőzhetetlen alapfeltétele volt a reformátorok érvényesülésének, vagyis — Tisza szerint — ami az ember lelki megújulásának előkészítésénél első helyen jó figyelembe, az az ellenkező nézetűek testi és gazdasági megsemmisítésére törő harci erények ható erejének technikai megsokszorozódása. Amde buzdít ő arra is, hogy „vigyük bele egész gondolkozásunkba, egész működésünkbe a reformációnak legfenségesebb tulajdonságát: az igazságnak őszinte, becsületes, a dolgok mélyére ható keresését!” Hogy az igazságnak ezt a keresését és működésben való alkalmazását miként kellene értelmezni Tiszánál akkor, ha például a jézusi emberszeretet, szegénység, lemondás, szellemisség parancsainak az egyéni és szociális problémája vetődik fel, azt mindenki Sejtheti a Tisza bevezető kijelentéseiből.

Baltazár püspök ünnepi záróbeszédében a szónok nemes lendületével hangoztatja ez elvet: „Hitünknek egyetlen emberi alapja van, sem emberi hozzáadással, sem elvevéssel meg nem hamisítva:

¹ Szerkeszti: Ravasz László, Budapest: Hornyánszky, 1917. 481—783. 1.

² Budapest: Pátria, 1917. 193 1.

az evangélium...” Mélyen sajnáljuk, hogy az ékesen szóló püspök tetteit csakis a Tisza-féle, de nem a jézusi vagy hamisítatlan evangéliumi felfogás szellemében bírjuk összhangba hozni ama kijelentéssel, amennyiben az előkelő püspök nemhogy keresztfeszítetté volna magát, hanem beszédeivel és nyilatkozataival nagyban hozzájárult a háborús paroxizmus fütéséhez.

Kapi Béla evangélikus püspök e kérdésre: Mit adott a reformáció az emberiségnek, feleletül, nyilván a Calvin genfi erkölcs-tisztítására gondolva, különösen ezt emeli ki:

„Mikor az evangéliumot a reformáció ajándékként először adják a nép kezébe, az Isten szava lesepri a bűnt kergető nagyvárosi utcákat, letörli az ajkáról a könnyelműség kacagását és ráírja az, arcokra a bűntudat komolyságát... Bezárják a mulatóhelyeket ... Nincsen kicsapongás, káromkodás, még a vártát álló katonák zsebében is Biblia van és ajkukon a zsoltár melódiája csendül... Azok a Calvin üldözte könnyelmű kacagások, mulatózások, káromlások, mily apró, gyermekded vétségek voltak a mostani, egész népeket mesteri tervszerűséggel pusztulásba döntő egyéni és tömegbűnökhez hasonlítva; ó, vajha azok, akik meglátják az elődök apró gonoszságait, megláthatnák végül — az írárok adta világosságban — a nagy gonoszságokat, amikben önmagunk élünk.”

Ravasz László, a *P. Sz.* szerkesztője világos meglátással és még világosabb irállyal keresve azokat az egyetemes törvényeket, amelyek kényszerűen termelték ki a reformációt, feladatát úgy próbálja megoldani, hogy a vallásos élet központi problémáján, a hitbizonyosság kérdésén mutatja fel, mi a reformáció lelke. A vallási legfőbb érdekét egyfelől abban a követelésben látva, „az Isten valóság (realitás) legyen”, másfelől pedig abban, hogy „a valóság Isten (abszolút) legyen”, végső megállapításként a kálvinizmus uralkodó vallási értékéül ezt mondja:

„Az isteni realitása sehol sem ilyen abszolút és az isteninek transzcendenciája sehol sem olyan fenséges... tehát a hitbizonyosság sehol sem olyan határozott és végleges, mint a kálvinizmusban, abban a kálvinizmusban, mely erre a ...kérdésre: micsoda teneked életedben és halálodban egyetlenegy vigasztalásod? — így felel: az, hogy mind testestől, mind lelkestől úgy életemben, mint halálomban nem a magamé, hanem az, én hűséges Megváltómnak, a Jézus Krisztusnak tulajdona vagyok... „Am e fenségesként festő megállapítás dacára Ravasz a kálvinizmus körül valami sajnálatosi fogyatkozást mégis érez, mert ezzel végzi: „A kálvinizmus nagy, csak emberei kicsinyek...” Nekünk az az elpalástolhatatlan benyomásunk, hogy a kálvinizmus szószéki és katedrái tökéletes nagysága és embereinek gyarló kicsinysége között némi okozati kapcsolat rejlik. Ezt a kapcsolatot abban látjuk, hogy az emberek büneiért saját fiának kínos, véres váltságshalálát követelő és ennek dacára sokakat mégis örök kárhozatra juttató, kimondhatatlanul kegyetlen és zsarnoki és a jézusi megbocsátó szeretet-istennel teljesen ellenkező isteneszme a vérengző, a könyörtelen politikai és gazdasági zsarnokuralomnak volt részben szülője és szülöttje és az emberiség” új megváltója helyett inkább megmagyarázója annak, hogy miért éppen a föld legműveltebb és legprotestánsabb két nemzetének a versengése sodorta az emberiséget a mostani szörnyű katasztrófába.

Makkai Sándor — akinek az elméjét még kevéssé nyugözte le az egyházi előítélet —, keresve „a vallást a protestantizmusban”, a Ravasz által említett fogyatkozásokat világosan látja és azokra bátran rámutat. Makkai szerint „a protestantizmus elvesztett mindent, ami speciálisan vallás és kereszténység: bűntudat, megértés, újjászületés, kegyelem, hit, megváltás, predesztináció, üdvösség kiestek az igehirdetésből, vallástanításból és helyüket egy

utilista szatócsmoral foglalta el". E baj okát abban találja, „hogy a protestantizmusból tényleg következő racionális tendencia... egyoldalú érvényesítése előlte a mélyében buzgó őseréjű vallásos élményt magát”, amiből viszont az következne, hogy a protestantizmussal együtt a katolicizmust isi sújtó e bajon a világ összes népeinél feltalálható (egyetemes) vallási élmények megismerésére és értékesítésére kellene fordítani a figyelmet; az efféle biztatással azonban Makkai adós marad.

Hogy mily kevésbé igyekszik a protestantizmus az igazi krisztusi eszmény megközelítésére, azt élénken illusztrálja többek között *Tankó Béla*, aki ezt mondja: „aki a vallást akarja, az egyházat is akarnia kell, mert nem lehetünk csak általánosságban vallásosak”, noha jól tudja, hogy az a Jézus, aki „nem a törvényt eltörlésére, hanem annak betöltésére” jött a földre, a sáfárokat, írás- és törvénytudókat, farizeusokat a templomból kikergette és ő maga sem alapított semmi egyházfélét, habár oly sok oldalról veszélyeztetett tanának fenntartási vágya őt arra hatalmasan ösztönözhetette.

Pókoly József „a reformáció világtörténelmi jelentőségét” méltatva a *cujus regio, ejus religio* reformáció szülte elvével ellentétes nézetet kockáztat, amikor azt mondja, hogy „a reformáció helyreállítván az emberi szellem szabadj fejlődésének a középkor által megszakított folytonosságát, ismét visszaadta az egyént magamagának”. Akkor pedig, amikor a reformáció érdemét abban látja, hogy az „szinte egy csapásra alkotta meg a szeretet törvényével önként és csak a nagy szeretet-parancsolatok által belsőleg kötött altruisztikus egyéniség modern típusát”, akkor a szeretet-törvény, a nagy szeretet-parancs, az altruisztikus egyéniség erény-szuperlatívusainak most folyó borzalmas protestáns érvényesülésére, az angol-német viadalra vagyunk kénytelenek utalni és csodálkozunk azon, hogy egyébként kiváló történetírók történelmi látását is ennyire képes elhomályosítani a felekezeti elfogultság.

Bethlen István „a reformáció és Erdély” történelmének tanulmányozásából azt a benyomást szerzi, „hogy a civilizáció bizonyos irányainak letűnésével... a történelem az anyagiaság képét ölti magára, (s) hogy (ilyenkor) a történelemben szereplő férfiak tetteinek rugói többnyire az, emberi természet bűnös indulataiból fakadnak”. Ezzel szemben számára „semmi sem élvezetesebb, mint... a reformáció időszakával való foglalkozás, amelyben lép-ten és nyomon új idealizmussal, fennkölt karakterekkel és heroikus tettekkel találkozunk”. Minthogy ezek saját korunkra is felette találó megjegyzések, mi — őszintén szólva — (bármily nagyrabecsüljük a történettanulást) a történettudós kárára is sokkal szívesebben látnók Bethlen grófot a mai új idealizmus azon héroszjai között, akik a kizsákmányoló uralkodó osztály bűnös indulataitól, az uralkodó osztály saját vesztére már-már a forradalom szélére szorított, földönfutóvá tett vagyontalan osztályt a magán birtoköröklési jog eltörlésével földhöz, jóléthez és ezzel nemzetüket virágzáshoz juttatnák.

Zoványi Jenőtől „a magyar protestantizmus múltjából” közölt nyolc becses „adat” közül kétségtelenül legérdekesebb az, mely szerint „miután (a lutheránusok megégettetését kimondó) 1525. évi hatvani országgyűlés összes törvényeit a következő év áprilisában tartott országgyűlés a XVII. cikkében megsemmisítette”, a *lutherani comburantur* rendelkezés a *Corpus Juris Hungarici* törvénytarba törvényellenesen került bele, minthogy a törvénygyűjtemény szerkesztői Mossóczi Zakariás nyitrai és Telegdi Miklós pécsi (r. kat.) *püspökök* voltak.

Szabó Aladár szerint — aki „a protestantizmus bajai és lehetőségei” felett elmélkedik — „a legnagyobb baj nem is a hitet-

lenség..., hanem az a... rettenetes közöny, amivel sokan az evangéliumi igazságok mellett elhaladnak, dacára annak, hogy a vallásos formák és szokások ellen, amelyek közt élnek, nyílt harcot nem folytatnak”. Sajnos, ez a vád sokszoros és igazán „rettenetes” súllyal nehezedik éppen azok professzori és igehirdető táborára, akik hivatali kötelességből is igen jól ismerik a kenyérkereseti forrásukul szolgáló „evangéliumi igazságok” tanítását, s mégsem tesznek meg semmit a háborús vérfürdők elhárítására.

Lencz Géza, minthogy tárgya történelmi: „a kassai templomfoglalás hatása Bocskay felkelésére és a bécsi békekötésre” — a protestáns eszmét abban az ellenségei életén átgázolva diadal-maskodó sátáni hajlamában mutatja be, amibe minden idealizmus belesülyed, mihelyt önmagának ellentmondva, az eszményiséget nemcsak eszmékkel, meggyőzéssel, neveléssel, szeretettel, hanem erőszakos eszközökkel igyekszik szolgálni. A kassai dóm „jogtalan” elvételét a Bocskay felkelése ugyan — sok más egyébvel együtt — keményen megbosszulta, de maga a fegyverfogás a hitigazság védelmére lerombolta a szeretet igazságának a lelkekben emelkedő és minden dómnál magasabb templomát.

Varga Zsigmond „az ókori keleti emlékek”-ről írva és az ókori keleti vallásformák történeti feldolgozását sürgetve, kiemeli az összehasonlító vallástörténelmi tanulmányoknak azt a lelki megújulások élesztőjéül szolgáló hatását, mely szerint a teológus a vallástörténeti kutatások eredményeinek »kihasználása által a néplélek legtitkosabb redőin keresztül nyer betekintést a vallásos élet mélységébe és annak nagyobb területekre kiterjedt egyező formájából vagy képzeteiből vonhatja le azt a legfontosabb vallástörténeti következtetést, hogy az emberiség vallásos élettörténete egy összefüggő egész folyamat...” Ameddig az emberiségi egységnek ez a tudata, érzete az emberben öntudattá, cselekvést irányító meggyőződéssé nem válik, addig képmutatás a „felvilágosult” vallásoskodás és Krisztustagadás az egyházi élet.

Sajátságos, hogy „a protestantizmus jövője”-ről szólva és egy új reformáció szükségét emlegetve *Szilassy Aladárnak* az egész jubiláris kötetben a legtalálhatóbb ünnepi kijelentést „egy pietisztikus irányzattal éppen nem vádolható napilapunk” hasábjáról kell idéznie emígy: „Egy új kereszténységnek kell elkövetkeznie, amely csontja vélejéig át legyen hatva Jézusnak a szeretetről és a jóságról szóló tanításával.” Amíg ugyanis az emberek értelmén erőre nem kap egy olyan hittudat, melynek birtokában az erkölcsi igazsághoz való ragaszkodás minden körülmények között előbbrevaló, mint az élethez vagy földi javakhoz való ragaszkodás, addig a bitó, az ágyúk és szuronyok helyét a békés belátás, az emberbaráti megbecsülés el nem foglalhatja.

György Endre „változások küszöbén” érezve egyházát (főleg az államtól kapandó sok milliós ajándék reményében), arra buzdít, hogy „térjünk vissza a régi nyomokra, atyáink, elődeink dicsőséges nyomára”. De igen bölcsen, az olvasóra bízva annak a kitalálását, hogy ezek a nyomok vajjon a Seryetet elevenen megégető Calvinnak, avagy a győzelmesen csatázó Bocskaynak és az övéhez hasonló érdemeket szerzett fejedelmi utódainak a nyomai-é.

A reformációt jubiláló Szemléjén ejtett e rövid szemle után alig érthetünk teljes mértékben egyet az egyébként kellemesen tárgyilagos *Czakónak* azzal a jellemzésével (1. 4. l.), mely szerint: „a protestantizmus, mint vallási jelenség, a maga elszigetelt, csendes medrében, ha lehetne, még mélyebbre húzódná”. Ez ugyanis csak akkor igaz, ha a vallás fogalmának az egyház fogalmától való alig végrehajtható elválasztását szigorúan keresztül vihetnők. Inkább egyetérthetünk azzal a megállapításával, hogy „olyan stagnálás észlelhető vallási téren, amely csak a teljes közömbösség szomorú történetének minősíthető”. Mivel Czakó e

stagnálást szomorúnak minősíti, nyilván önmagának is igyekeznie kell vallási művei megírásával e stagnálás megszüntetésére. Nézetünk szerint azonban bármily kiváló vallásbölcseleti fejtegetések sem lesznek képesek soha ezen a bajon segíteni, mert hisz azok (ha mindjárt új rendszereknek a megalapozóivá válhatnak is), az egyes ember s az egész emberi faj jellemét átformáló, megszentelő gyakorlati hitélet szükségleteihez mérten alig többek a Czakó által is méltán kárhozott „doktriner szörszálhasogatások”-nál. Emiatt Czakónak a fölényes, felületes, ellenszenves kritikával való átsiklása az általa is kívánt vallási megelevenedés egészséges csiráit magában rejtő olyan korunkban keletkezett hitmozgalmak felett, aminek például a spiritizmus vagy a teozófia, alig tulajdonítható egyébnek, mint a tudományok céhbéli képviselőiből rá is kiható előítéleteknek. Alig kell mondanom, hogy a tényekkel és az igazsággal szemben ilyen tekintélyi befolyásoknak való engedés (ha tán ideig-óráig tartó boldogulási előnyt nyújthat is) nemcsak a vallásosságot, de tudományosságot is (különösen a bölcseleti tanulmányok terén) legfőbb fenntartó és fejlesztő gyökerén támadja meg.

Ezzel szemben, az akadémikus követelmények mértékével mérten, Czakó mostani munkája igen előnyösen egyesíti előbbi munkáinak a jó tulajdonságait: a sokoldalú tájékozottságot, a világos kritikai áttekintést, a könnyen folyó irályt és azt a múltján kívül vele született hajlamaiból származó értelmi készséget, melynél fogva a hitélet r. katolikus sajátosságait protestáns állásponttól, a protestáns sajátosságokat viszont róm. katolikus állásponttól híven megvilágítva bírja szemléltetni. Azoknak a pontos, részletes lélektani, hitelményi elemzéseknek, amelyeket Czakó egyfelől a katolikus és protestáns hitfelfogás egymásközi viszonyának, másfelől a katolicizmusra gyakorolt protestáns hatásoknak a vizsgálatában végzett, a hazai irodalomban egyáltalán nem és a külföldiben sem könnyen akadunk párjára.

György János.

A darwinizmus bírálata. (*Oscar Hertwig: Das Werden der Organismen. 710 L; Zur Abwehr des ethischen, sozialen, politischen Darwinismus. 119 l. Jena: Gustav Fischer.*)

Hertwig, a berlini egyetem anatómiai-biológiai intézetének igazgatója, ebben a két újkeletű munkájában kritizálja meg összefoglalóan Darwin követőinek, Haeckelnek és Weismannak túlzásait. Hertwig állásfoglalása annyival jelentősebb, mivel maga Hertwig Haeckelnek lelkes tanítványa, sőt asszisztense volt, akinek (és fivérének) egész pályafutása és emelkedése a darwinizmus tanának terjedésével és elismertetésével van a legszorosabb benső kapcsolatban. Szembeállítja velük a maga lamarckizmusát, de a fejlődés tényét sokkal határozottabban hirdeti, mint tette Darwin. Korai tehát egyes folyóiratoknak az öröme és hálája a nagy biológus Hertwig iránt, hogy Darwin tanainak a megingatásával sirba tette a fejlődés egész tanát is. Sőt, ellenkezőleg. Egyik legfőbb kifogása éppen az a darwinizmus ellen, hogy a kauzalitás elve helyett a véletlennek juttat szerepet a szervezetek fejlődésében és ugyanakkor a régi teleológia célszerűségi magyarázata helyébe a hasznosság elvét teszi, melynek meghatározásában a természetnek olyan működést tulajdonít, amilyen a teleológiában az Istené. A természetnek személyesítése, antropomorf felfogása ellen élesen tiltakozik, mert ugyanolyan törvényszerűségeknek kell uralkodniuk a biológiában, amilyeneket a kémiában, fizikában már ismerünk. Hertwig bírálata nem a fejlődés tényé-

nek, hanem a szelekció és a létért való küzdelem dodonai homályú frázisainak szól. Darwin lelkes követői túlzásokba tévedtek, az objektív és lamarckista Hertwig vétót emel ellenük.

Das Werden der Organismen című művében bőséges, sejtteni vizsgálatokon és az öröklés terén végzett kísérleteken alapuló adatokkal igazolja, hogy a szerzett sajátságok örökölhetők és hogy a szervezetek alkalmazkodnak a környezetükhöz, amit Darwin hívei mereven tagadnak. A biológiának vitalisztikus irányzatát, mivel az életjelenségek x-e helyébe egy másik ismeretlen, az erők y-ját teszi, valamint a mechanisztikus felfogást, mivel atomláncolatokkal megmagyarázhatatlan az élet, elveti. Helyébe a maga biológiai felfogását teszi, mely a biológiában ugyanazokat az exakt kutatási módszereket követeli tetszetős hipotézisek gyártása helyett, melyek a kémiában, fizikában használatosak. Miután ma még nem hatolhatunk a sejtek titkainak mélyébe, felveszi a fajilag kiegyénült *Artzelle* fogalmát, mely belső sajátosságának megfelelően reagál a külső viszonyokra, szóval belső és külső hatások kombinációja teremti meg valamely szervezet mibenlétét. Átértékeli a biogenetikai törvényt, hogy az egyéni fejlődés a fajfejlődésnek rövidített megismétlése, mert tévedés, ha abból, hogy a többsejtűek a petesejtűből keletkeznek, arra következtetünk, hogy az ősök az egysejtűek között volt, vagy az emlősök embrionális kopolyúiból nem vonhatjuk le azt a konklúziót, hogy őseik halak voltak. A petesejt és az egysejtű lény, az emlős kopolyú és a halakéi anatómiailag nem egyek. Haeckelnek azt a fogását tehát, hogy különböző embriók hasonlatos rajzát egymás mellett bemutatja, elítéli, mert azok a magzatok fajilag igen különbözők, a hasonlatosság durva külsőség. Általában Darwinnak a fajról hirdetett felfogását a rendszertani esi élettani fogalmak összszavarásából származtatja, rámutat arra, hogy fajok voltaképpen nincsenek az életben, hanem vannak variáló és permutáló szervezetek. Tudniillik az *Artzelle*-k, az anyasejtek a változó viszonyokra élénken reagálnak, tökéletesebben alkalmazkodnak, mint a kész szervezetek és ezáltal egyre új szervezetek keletkeznek. A sejtek, szövetek, szervek és szervezetek kölcsönhatásainak kimerítő tanulmányozása után Darwin pangenézisével és Weisman determináns teóriájával szemben *Artzelle*-jának hajlamait (*Anlage*) hangoztatja, mely a determinánsok végtelensége helyett a képlékeny idioplazma sajátságaiban keresi az öröklékenység kérdéseinek megoldását. Sok, sok, a Mendeléhez hasonló kísérletre és kevés, óvatos hipotézisre van szükség, hogy ezeket a titkokat megfejthessük.

Darwin elhamarkodottan felelt a szervezetek keletkezésének kérdésére. A szelekció tana, melyet az állattenyésztők eljárása mintájára alkalmazott a természetre, alapvető tévedésben gyökerzik. A tenyésztők ugyanis nem tesznek egyebet, mint valami alkalmas mutációt, változatot, elkülönítenek a többi állattól és tiszta tenyészet segítségével konzerválják. De új fajt nem tenyésztenek ezzel a kiválasztással. Nehezen gondolható el, hogy kis szervezetbeli változások döntsenek élet és halál felett, mert ha feltesszük azt a hirtelen nagy változást, hogy ezer fehér virág között 30—40 kék változat támad, akkor is biztos, hogy a méhek kivétel nélkül meglátogatják a virágokat és beporozzák, mert az éhségük csillapítására az a néhány feltűnőbb virág nem lesz. elég. Legfeljebb azonnali elkülönítés segíthetne, de ez nincs meg a természetben. Alaktani sajátságok megmagyarázására elégtelen a szelekció, mert például a levelek alakja nincs befolyással a növények megélhetésére; a szervezetben tapasztalható törvényszerűségeket, amilyen a sejtek osztódása, lehetetlen úgy magyaráznunk, hogy a sejtek kezdetben $\frac{1}{6}$, $\frac{1}{4}$, $\frac{1}{2}$ részben osztódtak, végül teljesen osztódtak.

Az egész nagy munkának különben az a veleje, hogy a darwinizmus véletlenei és hasznossági magyarázata helyébe a szigorúan természettudományos kutatást vigye, mely az okok és okozatok összefüggését keresi a biológiában is. A régi humorai patológiához hasonló az a fel fogási, mely ahelyett, hogy a szív túltengését a szívbillentyű hibájának okozataként fogná fel, a szív hasznos alkalmazkodásának tartaná.

Tiltakozik tehát az ellen, hogy a szelekciónak és a létért való küzdelemnek hipotézisét természettörvénynek hirdessék, melyre alapozva mélyreható erkölcsi, társadalmi és politikai reformokat sürgetnek a túlzók, akik ellen megírta másik említett munkáját.

Zur Abwehr des ethischen, sozialen, politischen Darwinismus első fedezetében elutasítja újból azt a nézetet, hogy a szelekció és a létért való küzdelem valami teremtő princípium, melyet még a csillagvilág kialakulásának magyarázatára is felhasználnak Du Prel. A szervezetet a maga belső erőivel változik környezetének változó hatásai szerint, mert hiába választja ki a tenyésztő földieprei közül a legnagyobbakat, ha ugyanabba a földre ülteti őket, száz év múlva sem kap asztali epret.

A darwinista erkölcs megveti a humanus morált. Nietzsche az erőszak jogát, Tille az erősekét a gyengékkel szemben hirdeti és a humanitást az emberiség elkorcsosodásának okozójaként vádolja. Huxley megkülönbözteti a természeti és erkölcsi erőket, Tille határozottan szembeállítja. Hertwig a fejlődés vizsgálatából kimutatja, hogy az ember szellemi és erkölcsi világa természeti produktum, tehát a természettudományos kutatás körébe tartozik, tudniillik az ember és az állatvilág között nem alapvető, hanem csak fokozati különbségek vannak. De tévedés azért, ha például abból, hogy a ragadozók kérlelhetetlenül széttépi zsákmányukat, a természetben uralkodó igazságtalanságra következtetnénk, mint Huxley teszi. Az igazság viszonylata csak az embernek magasabb szervezkedése által keletkezett, tehát társadalmunknak speciális jelensége, a természetnek egy új megnyilatkozása a fejlődés folytonosságában és fokozatosságában.

Ahogy túlzás, ha egy szervezeten belül a sejtek között lefolyó létért való küzdelemről beszélünk, ha egy állati csordán vagy társadalmon belül keressük a létért való küzdelmet, úgy túlzás, ha ugyanazt tesszük az emberi fajon belül. Fejlődésünknek alapja az egyenlőség, mert minden társadalom voltaképpen csendes és öntudatlan társadalmi szerződésen alapszik, úgy hogy a létért való küzdelem helyébe a kölcsönös segítség lép és etikánk forrása is csak ez a tény lehet.

Schallmayer, Ploetz szociális berendezkedésünkben mind annak a veszedelmét látják, hogy a betegek gyógyításával, a baktériumok leküzdésével, a nyomorékok támogatásával elhárítjuk a természetes kiválogatásnak áldását, mely fajunk egészségét és erejét biztosítaná, degenerációját megakadályozná. Valóságos falanszterrendszer sürgetnek, hogy csak néhány kiváló ember poligamikus családi kötelékben nemzhessen utódokat, bizottság válassza ki őket. Az eugenika, a szerzett vagyon örökölhetésének eltörlése segítenének ezeken a mostani bajokon, melyek a mai emberiséget rettentő szexuális nyomorban tartják.

A darwinisták sorozása kivihetetlen, mert a munkamegosztás révén teljesen kékeletes ember nincs és visszaesés volna fejlődésünkben, ha szellemóriásainktól azt kívánnók, hogy minden kis szükségletükről maguk gondoskodjanak. Viszont Fahlbecknek azok a megállapításai, melyeket a svéd nemesség történetéből vont, azt mutatják, hogy a kiválóak kiemelkedése a tucatemberek sorából a halál útja. A kiválogatás tehát nem vezet az emberi faj megjavítására. Holmi tenyészállam okadatolatlan és veszedelmes utópia.

Hertwig lamarckista elveihez híven az emberiség jövőjét

korántsem látja a létért való küzdelem szabadjára bocsátásában és a szelekciónak állami szentesítésében, hanem külső viszonyoknak alakításában, a föld meghódításában és a belső tényezők olyan szervezésében, hogy az emberiség egészségi viszonyait, emelve mindenkinek biztosítsa, hogy emberhez méltóan élhessen, hogy különösen ez után a háború után mindenkinek a joga a munkához biztosítva legyen.

A túlzó darwinisták és Hertwig felfogása között a különbséget legjobban a London, Newyork és más világvárosok külvárosainak szerepéről hirdetett nézetük szemlélteti. Azok szerint a külvárosok az alkalmatlanok nagy rostái, az emberiség nemesedésének végvárai, mert a szelekció szolgálatában állanak: Hertwig szerint az állami szervezet fekélyei. Általában a halandóság csökkenése nem jelenti a degenerációt, mert a testileg gyengébbek is életben maradnak. Szociális szervezetünknek épp az a karaktere, hogy mindenféle ügyességet szolgálatába állít, nem szorul csupa ezermesterre.

A politikai darwinizmus a háború imadásában nyilvánul meg. Háború nélkül erkölcsileg, szellemileg és testileg elposványosodnánk. Eltekintve attól, hogy a létért való küzdelem nem természettörvény, hanem csupán labilis hipotézis, hiányzik alapfeltétele is, a Darwin által feltételezett túlszaporodás. Még van a Földön hely, ahova az emberfeleslegek kivándorolhatnak. És a társadalom fejlődésének vizsgálata azt mutatja, hogy a mindenek harca mindenki ellen fokozatosan múlik, de ezek egyre kevesebben lesznek, mert a családi, törzsi véres viszályok megszűntek az államrendben, reményünk lehet, hogy az államoknak nagyobb egységekbe való integrálódása kiküszöböli a mai háborúkat is. Ahogy elavult a háborúkat okozó vallási eszme, el fog avulni a nemzeti elv is és a haladó munkamegosztás épp úgy besorozza a nemzeteket az emberiség szolgálatába, ahogy az egyeseket nemzetek részesévé tette. Végül még a háborút is a béke, a megértés eszközei közé sorozva, pacifizmusát kiemeli az utópiás ábrándok közül.

Derekas munkát végzett Hertwig, túlzásokat ostromolt meg és exakt tudományos eljárásokat követel a biológiában. Régi vágyamnak a kifejezése, hogy szociológusaink a természettudományos kutatás valamelyik terén végezzenek előbb önfegyelmző és eredményes kutatást, aztán fogjanak hozzá hipotézisek gyártásához.

Szerényi Nándor.

A cseh képviselők memoranduma. (*Chováni se vládních kruhu k českému národu za války. V Praze, 1917. 172 l.*)

Az összes cseh képviselők aláírásával ellátva nyújtotta át két cseh képviselő azt az emlékiratot, mely a csehek nemzeti kérelmeit foglalja össze a háború óta. Ezek ily fejezetek alatt vannak csoportosítva: személyek politikai üldözése, a *Sokol* tornaegyletek üldözése, a cseh történelmi emlékek (pl. Hus) és a szláv öntudat elleni eljárások, a csehek teljes mellőzése a közigazgatásban és bíraskodásban, a cseh nyelv kiszorítása hivatalos használatból, csehellenes irány az államvasutaknál, a cseh irodalom üldözése, a cenzúra túlkapásai, az újságok elleni erőszakosságok és a cseh iskolák és tankönyvek üldözéséi.

Bármily ellensége is valaki a csehek szeparatistikus törekvéseinek, kételkednie kell abban, hogy a háború elején alkalmazott (most valószínűleg már teljesen diszkreditált) módszer alkalmas eszköz-e e törekvések ellen. Az államra nézve veszélyeseknek ítélt lapok betiltása háborúban sem nem szokatlan, sem

nem meglepő, ellenben nehezebben érthető, hogy miért kelljen egy német olvasókönyvből e mondat helyébe: *Der Löwe ist der König der Tiere*, ezt tenni: *Österreich ist mein Vaterland*, vagy: *Ich war in London. Du warst in Paris. Er war in Wien. Sie war in Petersburg. Wir waren in Rom. Ihr wäret in Berlin. Sie waren in Madrid* helyébe ezt tenni: *Ich war in Wien. Du warst in Berlin. Er war in Linz. Sie war in München. Wir waren in Pola. Ihr wäret in Leipzig. Sie waren in Hamburg.* Zürich város nevének teljesen közömbös vonatkozásban való említését azért véli egy tankönyvbíráló elhagyandónak, „mert e városban tartózkodott Masaryk és egyéb elemek és így e szöveg különféle megjegyzésekre adna alkalmat”. (156. l.) Egyes hírlapok gyakran voltak kénytelenek a cenzúra által nekik átadott cikkeket leadni, melyekből e könyv több humoros részletet közöl. A cseh hivatalnoki érdekek sérelme különösen igen részletezett, újabb bizonyítékaul annak, hogy a hivatalok betöltése mennyire valóságos fókusz a nemzetiségi sérelmeknek és hogy mennyire a középosztály az, mely valamennyi társadalmi osztály közül leginkább érdekelt a nemzetiségi kérdésben. B. R.

VITÁK ÉS ÉSZREVETÉLEK

Schlesinger Károly bírálatához.

Köszönettel tartozom Schlesingernek, hogy a nagyszámú sablonosán dicsérő ismertetés után komoly tartalmú bírálatban részesítette könyvem. Csak egy-két megjegyzést akarok fűzni bírálatához.

Mi ketten egészen különböző elméletig alapon állunk. Schlesinger a *határhaszonelmélet híve, úgy látom, chartalista és a kvantitásteóriát tartja helyesnek* mindenféle pénzre nézve. Én a *munkaértékelmélet híve vagyok, metallista* és a kvantitás. elméletet csak a *tiszta papír valutánál* tartom helyesnek. Hogy a két szembenálló tudományos nézet közül melyik a helyes, ennek eldöntésére a *Huszádik Század* hasábjai nem alkalmasak. Én csak azt kifogásolom Schlesinger bírálatában, hogy a *H. Sz.* pénzelméleti dolgokban kevéssé járatos olvasói számára írt bírálatában ezt az alapvető különbséget nem jelezte: a magam és a tudomány szempontjából pedig azt a beállítást, mintha a munkaértékelméletet és a vele szorosan összefüggő metallizmust helyesnek tartani egyenlő volna „*a pénzelmélet útvesztőjében való teljes eltévedéssel*”. Ez, azt hiszem, helytelen beállítás. Végre is, hogy csak a hirtelenében eszembejuto nem-marxista modern német auctorokat említsem, Sombart, Oppenheimer, Liefmann a munkaérték alapján állnak. Sombart, Oppenheimer, Lexis és számos más szerző metallista stb. Ismétlem, nem tartom a *H. Sz.*-ot alkalmasnak arra, hogy ezeket az erősen kontroverz kérdéseket itt tartalmilag megvitassuk. Ezt a pár sort csak azért írom, hogy a folyóirat olvasóit Schlesinger bírálata alapján valószínűleg keletkező attól a téves felfogástól megóvjam, miszerint a metallizmus és a munkaértékelmélet a tudományos közgazdaságtanban teljesen túlhaladott álláspont volna!

Igaza van Schlesingernek a bibliográfia beosztására vonatkozó bírálatában, azonban ez a beosztás tévesen történt és a nemsokára szükségessé váló második kiadásban ki fogom javítani.

Várna Jenő.

¹ Ezt az aggályt nem osztjuk. A *H. Sz.* hasábjain ezeknél szakszerűbb és elvontabb fejtegetések is megjelentek már. *A szerk.*

TÁRSADALOMTUDOMÁNYI TÁRSASÁG

A konzervatív és progresszív idealizmus vitája.¹

Szabó Ervin nem hiszi, hogy az immanenciára való törekvés vezetett volna a progresszív mozgalmaknak a materializmushoz való kapcsolásához. Minden korban és mozgalomban a cselekvő ember cselekvésével homogén világnézetet keresett. Progresszív mozgalmak sokszor találták ezt meg a miszticizmusban — például a középkor szociális reformmozgalmi — vagy az idealizmusban, mint a keresztényszocializmus és jórészt a mai francia szocializmus is. Hogy a fejlődési gondolat oly elválaszthatatlan kapcsolatra került az újabbkori progresszív mozgalmakkal, annak oka inkább az, hogy a fejlődés ideájában, tisztán formai értelmében abszolút ellentéte a konzervativizmusnak. Hogy ez a filozófiai materializmushoz és végül abszolút szociológiai objektivizmushoz és determinizmushoz vezetett — nem szükségképeni korroláriuma a fejlődéselméletnek. Mai szociológiai tudásunk az érzelmi és szellemi erők, általában a szubjektív tényezők szerepéről a társadalomban lényegesen csökkenti az objektivizmus és pozitívizmus érvényét. Ha az idealizmust úgy határozzuk meg, mint az előadó úr: hogy az a nem-érzéki, nem-materiális, az ideális rend felismeréséé — nyitva az út az idealizmus számára a szociológiába és politikába is.

Ebből azonban nem következik, hogy az objektív társadalmi tényezők elvesztik érvényüket, hogy például — mint az előadó úr mondja — semmiféle fejlődéselméletnek sem szabad befolyásolnia a társadalmi célkitűzést. A szellemi elismerése nem jelenti, hogy nincs érzéki, materiális, objektív rend; az idealisztikus filozófia sem képzelt, önkényes szellemiségek rendszere, hanem az ember éa a világ lényegének, természetének, lelki és szellemi valóságának megismerésén épül fel. A társadalom, az objektív környezet az ember lényegéhez tartozik, annak objektív érzéki, materiális anyaga. Ezzel számolnunk kell. Ideáljaink különben tisztán képzelt dolgok, idealizmusunk elérhetetlen ábrándok hajszolása, természetlen álmodozás. Ha el is fogadjuk a tételt, hogy az etikai normák függetlenek a társadalmi létezésről és elfogadtatásról, hangsúlyoznunk kell, hogy nem lehetnek függetlenek a lényegünk, természeti determináltságunk által adottól.

Ez nem jelenti az etikai realizmus álláspontját, épp oly kevésbé, mint az objektíve lehetetlen kizárása etikai ideáljaink rendszeréből nem jelenti társadalmi célkitűzéseinkben a konjunktúra szolgálatát, a reálpolitikát. Azzá válna, ha csak a reálist, a kézzelfogható, a materialist ismernők el létezőnek és értéknek. Itt azonban *a társadalmilag lehetségesről* van szó. Az erre irányuló meg gondolás számol lelkünk nem-érzéki, nem-materiális adottságával; de számol azzal is, hogy nem lehetséges megismerés, mely nem az érzékire vonatkozik, hogy tehát az erkölcs normáinak és az erkölcsös cselekvésnek anyaga is mindig az érzéki világ: objektív adottság. Ha a materializmus, a szenzualizmus, a pragmatizmus az erkölcs számára heteronómiát jelent, az idealizmus viszont csak akkor jelentheti az erkölcs autonómiáját, ha az ész amely minden megismerésünket kormányozza, lehetőségeit is megismeri és elismeri. Különben új heteronómia: metafizikai racionalizmus, metafizikai spekuláció származik belőle.

Elismeri ezért — ha megismeri — a fejlődést is, s ha erkölcsi

¹ L. a vita kezdetét májusi számunkban. Az allábiakban tőlünk független okokból nem minden felszólalást adhatunk időrendben. *A szerk.*

céljai felé több út vezethet, s ezek egyike az objektív fejlődésé, azt fogja választani.

De nem ismeri el a fejlődést eleve jónak. Azt is, mint minden társadalmi tényt, előbb erkölcsi ítélőszéke elé állítja. Es ha az ítélet kedvezőtlen, *felveszi a küzdelmet ellene*, más fejlődés érdekében, amely a bennünk levő erkölcsi eszmék és eszmények irányában halad; új, erkölcsös objektív fejlődést igyekszik létrehozni. Mert a szellemiség is önálló társadalmi erő, amely a társadalmat befolyásolja, miként a társadalom azt. Két szuverén hatalom küzdelme indul meg. Vagy új, „jó” fejlődés alakul ki belőle, vagy győznek az objektív külső erők. De az erkölcsös ember inkább elpusztul, semhogy szellemiségéhez, eszményeihez, kategorikus imperativusaihoz hűtlen legyen.

Ebből a felfogásból két gyakorlati következtetés folyik a progresszív politika számára.

Az absztrakt ideál, az erkölcsi norma maga nem mozgatja meg a világot. Csak az ember által, az ember útján működik. Az erkölcsi eszmény az egyének lelkében válik tudattá és hatóvá. Ezért szociális és politikai törekvéseink egyik főcélja az *egyénségek nevelése* kell hogy legyen. Az egyéniség termőföldje pedig a szabadság; a külső, materiális viszonyoktól független, értelmes elhatározás és cselekvés lehetősége. Legelőbb tehát oly materiális világrend létesítésére kell törekedni, mely nem akadályozza, hogy erkölcsi és esztétikai normáink szerint, erkölcsi és esztétikai ideáljaink irányában, szabadon élhessünk. A második következtetés a *politika és a morál* összefüggésére vonatkozik. Igaza van Fülep Lajosnak, hogy elsőbbségben kell lennünk a politika sajátképeni funkciójával és céljával. Ha pusztán a hatalmat tekintjük annak, akkor a politikának bizonyára semmi köze az erkölcsöz. Ha — mint Lukács György — az intézmények feletti uralmat, azok átalakítását, akkor sem nyilvánvaló az összefüggés. A politika kollektív szerveinek, a pártoknak, természetéből kell kiindulnunk. Azt látjuk, hogy nem léteznek és nem létezhetik még oly kis faksió, még oly határozott osztályképviselő, amely lemondhatna arról, hogy céljának a közérdeket vallja és hirdesse; valamennyi nemcsak hirdeti, de hiszi is, hogy az állami intézményeket úgy akarja megváltoztatni, hogy a közérdeket szolgálják jobban, teljesebben. A politika funkciója és célja tehát szintén az emberiség céljának megvalósítása a maga területén. Ha így van, akkor a politika normája nem lehet az egyéni hatalmi célok szolgálata, hanem az egyénefelettieké, a társadalmiaké; s a politikai hatalom csak eszköz az általános emberi célkitűzések, a kategorikus imperativus szolgálatára. Hogy ezt mindig tisztán lássuk, néhány zavaró tényt és szempontot ki kell küszöbölnünk. Ha a politika terepülni az intézményeket jelöljük meg, könnyen megfélelkezünk arról, hogy az intézmények is emberekben, emberek által vannak, emberek cselekvésnek bennük emberek útján és emberekért. Ugyancsak sokszor megtéveszt, ha egy politikai cél sok ember, vagy éppen a *többség* érdeke gyanánt jelentkezik. De a többség érdeke maga még nem „jó”. A többség érdeke épp oly kevéssé tesz egy ügyet erkölcsössé, mint ahogy az egyes ember érdeke nem tesz erkölcsstelen cselekvést erkölcsössé. Különösen áll ez a többségi akaratra a mai osztályokra tagolt társadalomban. Ebben még szigorúbban kell minden esetben vizsgálnunk, mi rejtőzik a többségi vagy az úgynevezett közérdek mögött, s azt is jónak csak akkor elismerni, ha erkölcsi értékelésünk fóruma előtt megáll; hogy a többség kívánja, hogy közérdeknek hirdetik, az maga nem lehet helyeségének kritériuma.

Ezt kell mondanunk a politika eszközeiről is, amelyekről sokan tartják: csak a cél legyen jó, az eszközök bármilyenek lehetnek. Minden politikai cselekvés emberekért és emberek által

történik; emberek által — vagy önmagunk által is — oly dolgokat végeztetni, amelyek, önmagukban, saját eszméinkkel a jóról ellenkeznek, sérti az emberi méltóságot, a legmagasabb erkölcsi posztulátumot.

Es ugyanez áll az államok közti viszonyra is. Mihelyt lehetőségé vált, materialisan és racionálisan, hogy ellentéteiket ne kelljen az, általánosan elfogadott erkölcsi elvek megtagadásával elintézniük, a nemzetközi viszonylatokban is az etikai imperativusi alkalmazását kell követelnünk. Ahogy az Internacionále Marx által fogalmazott programja mondja: „Az erkölcs és az igazságosság egyszerű környei, amelyek a magánemberek viszonyait kellene hogy kormányozzák, kell hogy a népek közötti vonatkozásokban is legtöbb törvény gyanánt érvényesüljenek.”

Lukács György szerint, ahol összefüggést keresünk a tételezés két szférája között, ott első feladat a fogalmak tisztázása, hogy világosan lássuk, mit kapcsolunk össze mivel. A Fogarasi előadása ellen emelt kifogások nagyrésze ilyen fogalmi zavarosságokra vezetendő vissza. Ezért két disztinkciót kell élesen hangsúlyozni: először az érvényességnek teljes függetlenségét a metafizikától, másodsor a kontemplatív szférák (elmélet, esztétika) lényeges különbségét a praktikusaktól (etika, politika). Fogarasi a praktikus szférakon belül állapított meg egy szükségszerű összefüggést két érvényességi alakulat, etikai idealizmus és politikai progresszív cselekvés között és ezzel együtt — negatív — megállapította utóbbinak függetlenségét a kontemplatív szférákban lehetséges állásfoglalásoktól, úgy az ismeretelméleteiktől, mint a metafizikaiaktól; ami konkrétan kifejezve annyit jelent, hogy míg az első csoportban egyértelmű korreláció állapítható meg, addig az összes többi esetben a politikai cselekvés bármely típusához (progresszió, reakció) az elméleti állásfoglalás bármely típusa (pl. immanens vagy transzcendens ismeretelmélet) kapcsolható anélkül, hogy valaha is belső ellentmondásra jutnánk.

Ervényesség és metafizika elválása a legegyszerűbben így fogalmazható meg: a metafizikai tételezés mindig egy végső lét, egy minden más valóságnál valóságosabb valóság tételezését jelenti, míg az érvényesség éppen jelentésalakulatoknak (*Sinngebilde*) egy mindenfajta létezésről, legyen az fizikai, lelki, vagy metafizikai, való teljes függetlenségéből indul ki. Egy igaz tétel igazsága — az érvényesség legkézzelfoghatóbb esete — még elgondolhatóságától is független, nemhogy azokkal a reális pszichikai folyamatokkal, melyek keretében reális elgondolása lefolyik, összefüggésbe volna hozható. Eppen így az, ami pl. egy képet esztétikai érvényességi alakulattá tesz, sem az a „valóság”, amelyben megjelenik (vászon, festék), sem az alkotás, sem az élvezés pszichikai processzusa, hanem egy mindháromtól lényegben különböző, csak az esztétikai szférán belül adaequate értelmezhető jelentés. Természetesen lehet a teoretikus gondolat, az esztétikai mű vagy az etikai cselekvés eme tiszta érvényességét figyelmen kívül hagyni és azokat a pszichikai folyamatokat vizsgálni, amelyek keretében azok a realitás síkján megjelennek; de nem szabad elfelejteni, hogy egy ilyen kutatás — bármekkora legyen is értéke a pszichológia szempontjából éppen oly kevésbé képes az érvényességi kérdésre megfelelni, mint ahogy egy kép színeinek kémiai vizsgálata nem képes annak megértéséhez elvezetni. Az érvényességnek tehát lényegbeli sajátága a minden léttől való teljes függetlenség, miért is a metafizikával, melynek a lét tételezése éppen ennyire lényegbeli tulajdonsága, a fogalmak csak kissé gondos használata mellett, sohasem téveszthető össze. Ellenkezőleg: egy ilyen elválasztás azt is megmutatja, hogy minden oly elmélet, mely az érvényességi alakulatok érvényességét nem füg-

getleníti minden létezőtől, akarata ellen is metafizikai tételezésre kényszerül: azt, amit ő a „létezők” sorából a leglényegesebbnek tart, kénytelen, a dolog lényegét tekintve, a metafizikai lét attribútumaival felruházni. (Példa rá Haeckeltől Ostwaldon át Machig az egész materializmus és pozitívizmus.)

Emellett a különbségtételezés mellett a legfontosabb a kontemplatív és a praktikus szférák lényegbeli különbsége. Ennek a különbségnek analízise természetszerűleg nem képezheti egy rövid felszólalás tárgyát, csak arra a lényeges eltérésre kell felhívni mindenkinek figyelmét, hogy míg a kontemplatív szférákban az objektum van — az érvényesség szempontjából — elsődlegesen adva és a szubjektum reáirányult aktusa csak a változatlan objektum adaequat appercepcióját szándékolhatja, addig minden praktikus intenció lényegében az objektum, vagy a saját célkitűzése szempontjából önmaga számára objektummá vált szubjektum megváltoztatására törekszik. (Talán mondani sem kell: a konzerválás ugyanolyan természetű aktus, mint a megváltoztatás: praktikus és nem kontemplatív; a kontempláció a tételezésnek egy olyan nivóját jelenti, ahol az objektum megváltoztatása még mint probléma sem merülhet fel.) Az érvényesség itt annak keresését jelenti, hogy a cselekvések — eltekintve úgy a reális világ síkján való okaitól és következményeiktől, mint azoktól a szintén reális pszichikai aktusoktól, amelyek kísérik őket — mennyiben helyesek vagy helytelenek. És ez elől a kérdésfeltevés elől és vele együtt az érvényességi nivónak a léttől független tételezése elől a praktikus szférákban éppen oly kevésbé lehet kitérni, mint a kontempláció területén az érvényes igazság tételezése elől: minden cselekvés — lényegét és nem létezését tekintve a *Sollen* struktúráját hordja magában.

Ebből a megállapításból több, gyakran összezavart vonatkozást lehet megérteni. Először azt, hogy a *Sollen* lényegét tekintve, mindig transzcendens természetű, még akkor is, ha pszichikai „tartalmi” immanenciára látszanak mutatni; az etikai transzcendencia hangsúlyozása tehát nem egy transzcendens lét tételezését jelenti, mint azt sokan gondolják, hanem csak azt, hogy a *Sollen*, mint *Sollen* a transzcendens norma természetével bír. (Teljes függetlenségben attól a léttől, melyre tartalmi vonatkozathatók.) Másodszor jelenti az etikai struktúra teljes függetlenségét azoktól a kontemplatív természetű világképektől, világhoz való állásfoglalásoktól, amelyekhez a *Sollen* „tartalmi” kapcsolható; vagyis azt, hogy egy bizonyos világképhez különböző irányú cselekvési normák, egy bizonyos cselekvési normához különböző világképek belső ellentmondás nélkül kapcsolhatóak. Ezért nem helytálló Jászi Oszkárnak azon megjegyzése, hogy ismeretelmélet és világnézet mégis összefüggésben vannak a progresszió, illetve stagnálás processzusával. Hogy éppen az általa felhozott példán, Indián lássék e szempont helytelensége, ki kell emelni: az indiai kultúra nem progresszív karaktere a legmélyebb összefüggésben van az indiai etikával, az indiai cselekvési normával; azzal a tanítással, hogy a jelen élet mindenki számára megmásíthatatlan feladat, melyet úgy, amint van, vállalnia kell, aminek következtében a kasztkötelességek szigorú betartása a legfőbb erény, a kasztból való kilépés a legnagyobb bűn hangsúlyát kapja. De ez az etika — és ezt tudja mindenki, aki az indiai filozófia történetét csak kissé behatóbban tanulmányozta — a legkülönbözőbb ismeretelméletekkel és metafizikákkal van korrelációban a fejlődés folyamán, de mert az etika, a *Sollen* ugyanaz marad, a világnézetek változása a Rig-Vedától Buddháig és Buddhán túl nem változtat semmit az indiai kultúra minden szociális progressziót kizáró karakterén.

Ugyanígy helyt nem álló az a szorosabb lényegbeli összefüggés, amit Schlesinger Károly igyekszik egyfelől pozitívizmus

és progresszió, másfelől transzcendens világnézet és konzervativizmus között kimutatni. Ezeket illetőleg Fogarasi Béla előadása már felsorolta a lényegbeli bizonyítékokat, itt talán elég lesz egy pár történelmi példa. Ha el is tekint az ember az antik hedonista pozitívizmusról, melynek etikai lényege abban áll, hogy a transzcendencia tagadásából minden az egyéni boldogságon túlmenő (transzcendens) célkitűzés, *Sollen* tagadása következik, megtalálhatja ennek párját a nagy orosz forradalmat (1904—1907) követő reakció világnézetében, mely pl. a szocializmust mint transzcendens metafizikát veti el. (Csak mint dokumentumot kell itt egy olyan könyvet, mint a „Sanin”, említeni.) Másfelől egyáltalában nem áll, hogy a transzcendencia tételezésének a progresszív cselekvésre bénító hatásának kell lennie. Ez csak akkor áll be, ha ennek a tételezésnek az a *Sollen*-akcentusa, hogy a transzcendens valóság egyetlen realitása mellett teljesen közönyös az empirikus valóság mikéntjére; de nem szabad elfelejteni, hogy ugyanennek a tételezésnek az az imperativus is lehet a következménye, hogy a transzcendens valóság mint feladat áll előttünk, hogy most, rögtön, ebben a pillanatban meg kell valósítanunk azt, a földre kell hoznunk az isten országát. (A reformációt követő *Wiederfäuf*-mozgalmak nagyon tanulságos példái ennek a lehetőségnek.) Hogy az egyházak rendesen konzervatív természetűek — bár ez az összefüggés sem szükségszerű — annak oka intézmény-természetükben, nem világnézetük transzcendens voltában rejlik.

Az intézmény fogalma az a pont, ahol a politika és az etika élesebb elválasztása kedvéért Fogarasi előadását egy pár megjegyzéssel kell kiegészíteni. Az etikai cselekvés lényege az ember belső megváltoztatására irányul, arra, hogy cselekvéseinek belső intenciója mindig tisztábban és világosabban és csupán helyességéért akart helyes, az etikai normáknak megfelelő legyen. Ezzel szemben a politikai cselekvés intézmények megalkotását, fenntartását vagy megváltoztatását szándékolja, amely intézményeknek lényegükben rejlik, hogy egy, a belső intenciótól független, kikényszeríthető érvényességük van, hogy fennállásuk — relatíve — független az emberek belső megváltozásainak fejlődésétől. Ez a különbségtevés mindenekelőtt lehetővé teszi az idealizmus ellen — az iránta jóindulattal viselő kedők részéről — azt a leggyakrabban felhozott ellenérvet megcáfolni, hogy t. i. a túlságosan magasrendű és a valósággal semmiféle összefüggésben nem lévő etikai célkitűzés eleve reménytelen volta miatt nem szolgálhatja a progresszió ügyét. Ez az ellentétés összetéveszti az etikai *action directe*-et a politikával. Az etikai idealizmus, amennyiben politikára irányul, ott nem akarhat mást, mint olyan intézmények megteremtését, amelyek az etikai ideálnak a lehető legjobban megfelelnek és olyanok eltüntetését, melyek ez ideál megvalósításának útjában állanak. És minden etikai idealizmuson alapuló politika minden pillanatban tudatában van annak, hogy amit elérhet, az *csak* politika: vagyis csak olyan intézmények megteremtése, amelyek ezt a fejlődést pozitíve vagy negatíve elősegítik; az etikailag igazán lényegeset, az ember belső tökéletesedését, igazán etikaiivá válását semmiféle politika nem hozhatja meg, csak az akadályokat gördítheti félre a fejlődés útjából. Az etikai *action directe* ellenben egyenesen, a politikán és az intézményeken át vezető kerülő út mellőzésével, az emberek lelkének megváltoztatására irányul. Hogy ennek az útnak van etikai jogosultsága, az kétségtelen, de kétségtelen az is, hogy ez az út nem az egyetlen lehetséges következménye az etikai idealizmusnak és az itt tárgyalt problémát, azt hogy milyen összefüggés van etikai idealizmus és politika között, mivel eleve kikapcsolja a politikát a cselekvés szférájából, nem érintheti. (Hogy itt nagyon mély és fontos problémák, a szférák közötti örök konfliktusok problémái

rejlének, azt ez az elválasztás nem akarja tagadásba venni; csak azt emeli ki, hogy az itt tárgyalt kérdés lényegét csak akkor érintené, ha az etikai idealizmusból etikai *action directe*, szóval minden politika kiküszöbölése szükségképen következne).

De ez a leszámolás a politikai cselekvés szükségképen csak eszközváltással nem jelent semmiképen sem relativizmust, vagy lesüljedést a reálpolitika színvonalára. Ellenkezőleg: ez és csak ez az attitude teszi igazán lehetségessé a politikai és szociális fejlődést örök processzusnak látni és akarni, mindaddig, amíg az így teremtett intézmények kizárólag az ember etikai magasabbra fejlődését nem szolgálják. Ennek első következménye a progresszió örökvolta: mert minden intézmény csak megközelítőleg szolgálhatja ezt a célt, melyet csakis egy tőle független etikai fejlődés eredménye koronázhat meg igazán sikeressé. De következik belőle továbbá, hogy az etikai idealizmus szempontjából egy intézménynek (a tulajdontól egészen a nemzetig és az államig) sem lehet önmagában értéke, hanem csakis annyiban, amennyiben ezt a fejlődést szolgálja. Mihelyt öncéllá válik, lesiklik az érvényesség síkjáról, pusztá létező lesz belőle, mely az etikai idealizmus szempontjából egy nivón áll az összes többi létezővel és mint ilyen semmiféle elismerésre nem tarthat jogosan számot. (Ezt az álláspontot Fichte fejtette ki először és eddig felül nem múlt tökéletességgel.) A politikának ilyen függése a számára transzcendens etikai normáktól megadja a feleletet Fülep Lajos kérdésére, a ki a politika autonómiájának kérdését veti fel. Vele szemben hangsúlyozni kell, hogy az etikai idealizmus szükségképen tagadja a politika autonómiáját, mert ez az autonómia valami pusztán létezőnek (állam, nemzet) önértékűségét jelentené, amit az etika nem ismerhet el. (És csakugyan látjuk, hogy minden elmélet, mely a politika autonómiáját hirdeti, végül az érvényességi etika feladására és egy olyan metafizika elfogadására kényszerül, amelyben az állam vagy a nemzet mint végső létező, mint legigazabb valóság szerepel, pl. Hegel.) Ezért van az, hogy Fülep — követve a német Ranke-iskola példáját — a külpolitikában látja a politika igazi megjelenési formáját, ami egy állammetafizika szempontjából következetes lehet, mert az állam „magánvaló léte” csakugyan a külpolitikában jut a legtisztábban kifejezésre, de teljesen helytelen az érvényesség perspektívájából nézve. Mert ha a politikát mint olyan emberi cselekvést határoztuk meg, mely intézményeket akar teremteni, módosítani stb., akkor ebben az eredeti, az alkotó funkció kizárólag a belpolitikának jut (persze egyúttal az a funkció is, mely a politika heteronom voltát szemlélhetővé teszi), míg a külpolitikában az intézmények mint létezők szerepelnek és fennmaradásuk, vagy uralkodási körzetük kiterjesztése lesz a külpolitika legsajátabb feladata; tehát valami a politikai cselekvés igazi — persze heteronom — lényegéhez képest másodlagos. A belpolitika prioritását hangsúlyozó szocialista elméletek így sokkal közelebb jutottak a politika igaz mivoltához, mint a német történelem-metafizika jutott.

A politika ilyen lényegbeli heteronómiája a progresszió és a konzervativizmus ellentétét egy új oldalról alkalmas megvilágítani: mert míg az etikai idealizmus számára minden intézménynek csak mint eszköznek, csak mint az etikai normák megvalósulása elősegítőjének van értéke, addig minden oly tanítás, mely a politikát autonóm szférának veszi, kénytelen intézményeknek önértéket tulajdonítani. Ezzel azonban a helyzet struktív szükségszerűségéből konzervatív politika jön létre: a politikai cselekvés célja az önértéket reprezentáló intézmény védelme, immanens továbbfejlesztése (mely fejlesztés nem vizsgálja többé, hogy az intézmény megfelel-e még céljának) és hatalmi körzetének kitágítása lesz. Minden öncéllá vált intézmény konzervatív jellegű; nemcsak az egyházak reakciós politikája, amit oly sokan tévesztenek össze

a transzcendens világnézet állítólag szükségszerű konzervativizmusával, magyarázható meg ebből az összefüggésből, hanem eredetileg erősen progresszív mozgalmak stagnálása is, mihelyt az általuk eszközként megteremtett intézmények ilyen öncélúságot nyernek. (A német szocializmus története már a háború előtt, de legkivált a háborúban szomorúan tanulságos példa erre.)

Az etikai idealizmus fötanítása ezzel ellentétben az, hogy elképzelhetetlen egy olyan intézmény, melynek pusztja fennmaradása bármilyen értékét reprezentálhatja. A híres *umso schlimmer für die Tatsachen*-nek gyakorlati következménye ezen a téren egy soha nyugalomra nem jutó követelés az intézményekkel szemben, hogy az etika leglényegesebb követelésének, a Kant-Fichte-féle *Würdigkeit*-nek, az emberi autonóm méltóságnak útjában ne álljanak; egy olyan követelés, amellyel szemben semmisek, mert csak a lét síkjáról származók, úgy azok az ellenvetések, melyek az intézmények állítólagos „boldogító”, „jóllétet” teremtő voltára hivatkoznak, mint azok, amelyek a tradicionalizmus, az „organikus”, az „ugrásnélküli” „természetes” fejlődés érveire építenek. Az etikai idealizmus permanens forradalom a lét mint lét, mint az etika ideálját el nem érő valami ellen és mert permanens forradalom, mert abszolút forradalom képes az igazi, a soha nyugvóponton nem jutó, sohasem stagnáló fejlődés irányát megszabni és járását szabályozni.

A Kant-Fichte-féle etikával szemben a leggyakrabban hangoztatott ellenvetés, melyet e vita is többször felszínre hozott, hogy absztrakt, csak formális, hogy a valóságos (tehát a politikai) cselekvésre vonatkozólag nem lehet belőle egyértelmű következtetéseket levonni. Ez a felfogás azonban nem áll meg, ha meggondoljuk, hogy ennek a „formális” etikának célja és tartalma az autonóm, semmiféle külső erőnek vagy hatalomnak alá nem vetett, csakis önnön törvényeit követő és ebben az autonómiában csakis a jót, mint egyetlen lehetséges egyértelmű célt kereső szabad akarat. Ennek az ideálnak, mint ideálnak a tételzése pedig egy nagyon konkrét parancsot jelent — egy felszólalás keretében csak e főpontra lehet utalni — azt, hogy minden ember úgy magát, mint minden más embert, mint ennek az ideálnak lehetséges megvalósítóját, de csakis mint ilyent, tisztelni tartozik. Tehát sem magánál, sem másnál nem szabad eltűnnie (és még kevésbé előidéznie) egy olyan helyzetet vagy cselekvést, melyben ez az ember, legyen az ő maga vagy más, elveszthetné ezt az önállóságát, amelyben bármiféle összefüggésnek pusztja eszközévé súlyyodhatna le. Minden cselekvés és minden intézmény progresszív kritikája azonban sehogyszem foglalható össze mélyebben és szebben, mint ebben a mondasban: nem szabad, hogy az ember valaha is, bárminek kedvéért pusztja eszközzé váljék. Gondosabb részletezés esetén, amire itt nincs mód, könnyen nyilvánvalóvá válnék, hogy nincsen a progresszív politikának olyan konkrét követelése, amelyről ne volna kimutatható, hogy csak speciális esetre való alkalmazása ennek az elvnek. És viszont kimutatható volna az is, hogy semmi más általános elv (pl. boldogság) nem alkalmas az összes progresszív követelések ilyen egységes rendszerbe foglalására, csak ez a „formális” princípium.

Varjas Sándor az előadó intencióival nagyjában egyetért, de igen fontos dolgokat tisztázatlannak lát. 1. Magának az etikai idealizmusnak a fogalmát. Előadó a Kant-féle kategorikus imperatívust tekinti alapnak. Ezzel szemben azonban előadása nem mindig marad hű a Kant-féle állásponthoz, ami nem volna baj, ha pontosan megtudnók, hogy miben tér el tőle. Egyrészt az etikai norma mint „a kategorikus imperativus elvesztette minden konkrét értelmét” szerinte, másrészt a *Sein sollen* alapján áll. Magának a normá-

nak a fogalma sem eléggé tisztázott. Hogy a normák „olyan közvetlen adottságok”, mint az érzéki tapasztalatok, helyes ugyan, ha a hangsúly nem az „olyan”-on van, mert éppenséggel nem olyan adottságok (ez teszi épp az ő autonómiájukat, hogy nem olyanok), de nem kimerítő. Helyes ennél fogva az az „*umso schlimmer für die Tatsachen*” is, azonban ami a konkrét megformulázást illeti, a következő ellenvetéseket lehet felhozni. Előadó elveti a kategorikus imperatívust, mint konkrét tartalmi normát és helyébe a „méltóság” fogalmát iktatja. A méltóságot pedig a „felelősséggel” magyarázza: „Az ember méltósága... felelőssége”. Ez a meghatározás távolról sem fogadható el. Először azért, mert egészen anthropocentrikus, másodsor logikai okból. U. i. Kantnál a méltóság és kötelesség fogalmai nem felette, hanem alatta állanak a kategorikus imperatívusznak. A kategorikus imperatívus egy abszolút posztulátum, a kötelesség pedig csak derivált kategória, amelynek nincs is indokolása a kategorikus imperatívus nélkül. Végül a méltóság pusztán corolláriuma a kötelességnek, épp úgy a felelősség is; de két különböző konklúziója! és távolról sem azonosíthatók.

Nem eléggé tisztázott a *meggyőződés és a hit* fogalmainak a kapcsolata sem az ő általa szupponált új főnormával (a méltósággal). Mi az a „hit autonómiája”? Hol van arra kritérium, hogy amiről én meg vagyok győződve, az helyes is. Hisz ez végeredményben az abszolút etikát lezuhantatná a Protagoras álláspontjára: a relativizmusba. Hát a konzervatívok nincsenek meggyőződve igazukról? S nem épp Kant volt a nagyszerű „*Radikales Böse*”-nek felfedezője? A jelenlegi háború jó bizonyítéka annak, hogy a pokolhoz vezető út mennyire jószándékú akarásokkal lehet kiflaszterozva!

Helytelennek tartja a „hit autonómiáját” a „gondos mérlegelés”-sel állítani szembe. Előadó ezt annak bizonyítására említi, hogy a „reálpolitikusok” is a hitből merítették elhatározásukat a döntő cselekedetekre. Ez igaz, de nem a hit autonómiájából! Van patológiai hit is, nemcsak logikus és etikus! Ha valaki logikai alap nélkül mer valamit, még nem kell, hogy etikai pátoszból tegye. A hazard játékos nem logikai alappal rakja meg a roulettet, még kevésbé etikaival, mégis nyilván hittel dolgozik. És ki meri tagadni, hogy a legnagyobb politikai eredmények gyakran ilyen patológiai hitből fakadtak! Tény, hogy a „tények gondos mérlegelése alapján sohasem lehet eldönteni, mikor jött el az ideje a cselekvésnek”, de nem is mindig a gondos mérlegelés a feltétele a sikernek. A hit autonómiájának (ezen nyilván az erkölcsös hitet kell érteni) mindehhez semmi köze. Számára e világ transzcendens, az etikai extramundiumnak nincsenek ablakai az érzékiség világa irányában.

Kisebb hibának tartja azt is, hogy a metafizikai idealizmus logikai kapcsolatban állana a konzervativizmussal. Épp oly kevésbé, mint a pozitívizmus a progresszióval. Metafizika és pozitívizmus is intellektuáliákra vonatkoznak és nem moráliákra. Nincs közük egymáshoz. Ami kapcsolat történetileg kimutatható, ellentmondásos. Voltak progresszív metafizikusok (Spinoza, Feuerbach, Stirner, Bolzano) és konzervatív szenzualisták (Bacon, fiobbes, Destutt de Tracy, Taine).

A hiba alapja ott van, hogy a méltóság fogalmát, amely legfeljebb negyedrendű derivatum (1. kategorikus imperatives, 2. kötelesség, 3. felelősség, 4. méltóság), elsőnek veszi. Mindazonáltal el kell ismerni, hogy a hiba helyes törekvésből fakadt, ü. i. a kategorikus imperatívus pótlásából. A baj tudniillik az e tételnél, hogy a belőle való levezetés csak látszólagos: *petitio principii*. Ha tudniillik abból indul ki, mint Kant hogy egy erkölcsi elvnek univerzálisnak kell lenni, akkor az erkölcsi főtörvényt ugyanebből még nem tudom megállapítani, de egyet lehet róla mondani: nem szabad így hangzania: *a cselekvés elve akkor erkölcsös, ha univerzálttá ala-*

kítva megáll. Mert ez ugyanaz, mint az előbb megadott kritérium. Ez *idem per idem*. Egy kritérium nem lehet azonos azzal a szabállyal, amelyre vonatkozik. Ellenkezőleg; a kritérium nem is egyéb, mint az illető szabályból, mint *propositio major*-ból folyó egyik konklúzió. Így például, ha a történelemben lapozva azt látom, hogy egy bizonyos bűnre súlyos büntetés van szabva, akkor ez kritériuma annak (ismertetőjele), hogy e bűn igen gyakori volt és súlyos kihatással járt a közre vagy az uralkodó osztályra. De azért ki keverne össze ily két különböző dolgot, mint 1. egy bűn súlyos büntetése és 2. gyakorisága kapcsolatban káros voltával.

Ezek alapján már világosabb lesz a szüksége egy másik erkölcsi főelv beiktatásának, amely azonban semmiesetre sem lehet a „méltóság” fogalma. E törvénynek olyannak kell lenni, amely másból le nem vezethető, sőt minden belőle folyik. Szerintem ez a következő: *az erkölcs azonos az abszolút tudással.* Szemléletesebben kifejezve: az erkölcs egy oly (sajnos transzcendens) világ, amelyben az abszolút igazság tényévé, azaz tudássá vált. Igazság alatt az egész igazságot” értve. Külön kiemelendő, hogy ha bármi hiányzik e tudásból, már nem azonos az erkölccsel. Például azonnal erkölcsi szempontból értéktelen az a tudat, amelyben minden természettudományi igazság együtt volna, de a lélektaniakból csak egy is hiányzanék. Ahhoz, hogy valaki jó lehessen, nem elég, hogy a pusztán üres *jóakarát* állapotában éljen a többiekkel szemben, *hanem aktív, tevékeny jóság az erkölcs,* ez pedig az emberi, a *más ember* lelkének, vágyainak, szenvedéseinek, törekvéseinek átható megérzése nélkül nem is bír értelemmel. Ez az értelme a nagy sokrateszi mondásnak, hogy az erény = tudás. Ostoba vagy tudatlan ember nem lehet erkölcsös. Fenti definíció szerint természetesen senki sem az, mert senkiben, eincs abszolút tudás. Azonban erre nézve áll, hogy olyan tudat, amelyben csakis a tudás egyik régiója: a természettudományi szerepelne, erkölcstelen lenne, mert hiányoznék neki az erkölcsi megvalósulás formája. A psziché az erkölcs tartalva, enélkül az erkölcsnek nincs *kire* vonatkoznia. A pusztán lélektani tudás sem elegendő, mert az anyagi világ ismerete nélkül az erkölcsnek nincs *mire* vonatkoznia a pszichében. Mindezekből logikai kényszerűséggel adódik a politika és a pedagógia útja. Erkölcsös nevelés csak az lehet, amely a tudás két ágából egyiket sem hanyagolja el. Erkölcsös politika csak az lehet, amely ilyen pedagógiát lehetővé tesz. Pedagógia alatt természetesen nemcsak gyermeknevelést, hanem embernevelést értünk. Hátra volna még annak a bizonyítása, hogy a tudat az előirt irányban nevelhető. Itt utal „A háborús szenvedélyek”-ről írt tanulmányára.

Egy ilyen módon koncipiált etika abszolút volna és ez az éppen, ami a „reális” embereknek ellenszenves. Azonban az ő relatív etikájuk sem lehet más, mint ennek az abszolútnak egy töredéke, ami belőle időszerű. A gyakorlatban más, mint relatív magatartás nem képzelhető. De kell lenni egy abszolút mértéknek; amelyhez mérjük a relatívét, hogy iránytűnk legyen a haladás tengerén, és meg tudjuk állapítani: előre vagy hátrafelé vezet-e utunk. És ehhez abszolút mértékrendszer kell. A sokat hangoztatott *normatív autonómia* ezt jelenti. Autonóm annyi, mint abszolút, mert független a részletektől. Nem a cselekedetek, illetve akarások összessége teszi ki az etikát, hanem az abszolút etika rostálja ki a részletcselekedeteket jókra és rosszakra. Ők a megméréndők és az etika a mérték. Mindezek mélyen indokolva vannak Kantnál. Az etika szükséges és elegendő feltétele az a tény, hogy az a priori értelmi fogalmak a transzcendentális sémák megszorító funkciója nélkül is önálló lényeggel bírnak. E sémák hatáskörén túl terjedő érvényű kategóriák transzcendentális eszmék és érvényük egyik tere az etika.